

Odlike kulture sedentarnih Roma na području bivše Jugoslavije

Verteš, Eva

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:685108>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-08**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije

Romistika

**ODLIKE KULTURE SEDENTARNIH ROMA NA PODRUČJU BIVŠE
JUGOSLAVIJE**

MAGISTARSKI RAD

15 ECTS bodova

Studentica: Eva Verteš

Mentor: dr. sc. Ljatif Demir, poslijedoktorand

Zagreb, rujan 2020.

ODLIKE KULTURE SEDENTARNIH ROMA NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Sažetak

Rad se bavi kulturom sedentarnih Roma na području bivše Jugoslavije. U uvodnome su dijelu navedeni stavovi ne-Roma prema romskoj kulturi te je prikazana struktura samoga rada. U središnjemu se dijelu rada definira kultura te se opisuju njezina obilježja i sastavnice. U nastavku se navode opća saznanja o Romima te se opisuju romski nacionalni simboli. S obzirom na to da na kulturu velikim dijelom utječu i povijesni događaji, u radu se daje kratki pregled romske povijesti koji, između ostaloga, uključuje dolazak Roma na područje Europe i prostor bivše Jugoslavije. Posebna se pažnja pridaje objašnjenju pojma sedentarnosti i nomadizma, diferencijaciji romskih skupina te prikazu kulturoloških razlika između sedentarnih i polunomadskih Roma. Od posebnoga je značaja za ovaj rad teorijski prikaz najbitnijih komponenata kulture sedentariziranih pripadnika romske populacije – romski jezik i njegovi dijalekti, karakteristike romske religioznosti te običaja. Cilj ovoga rada jest istražiti obilježja kulture trajno naseljenih Roma na prostoru bivše Jugoslavije.

Ključne riječi: Romi, kultura, sedentarnost, područje bivše Jugoslavije

CHARACTERISTICS OF CULTURE OF THE SEDENTARY ROMA ON THE TERRITORY OF FORMER YUGOSLAVIA

Summary

The paper deals with culture of the sedentary Roma on the territory of former Yugoslavia. In the introductory part the attitudes of non-Roma towards Roma culture are listed and the structure of the paper itself is shown. In the central part of the paper culture is defined and its characteristics and components are described. Next the general information about Roma is listed and Roma national symbols are described. Given that culture is largely influenced by historical events, the paper provides a brief overview of Roma history, which among other things, includes the arrival of Roma in Europe and on the territory of former Yugoslavia. Particular attention is given to the explanation of the concept of sedentarity and nomadism, the differentiation of Roma groups and the presentation of cultural differences between sedentary and semi-nomadic Roma. Of particular importance for this paper is the theoretical presentation of the most important components of the culture of sedentarized members of the Roma population - the Romani language and its dialects, the characteristics of Romani religiosity and customs. The aim of this paper is to investigate the cultural characteristics of permanently settled Roma on the territory of former Yugoslavia.

Key words: Roma, culture, sedentarity, territory of former Yugoslavia

1. UVOD	1
2. POJAM KULTURE	3
3. ROMI	6
3.1. Romski nacionalni simboli	8
4. POJAM MIGRACIJA	10
5. PORIJEKLO I MIGRACIJE ROMA	12
5.1. Sedentarnost i nomadizam	15
5.1.1. Diferencijacija romskih grupa	16
5.1.2. Razlike između sedentarnih Roma i Polunomada	18
6. SEDENTARNI ROMI NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE	21
7. KULTURA SEDENTARNIH ROMA NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE	23
8. ROMSKI JEZIK	25
8.1. Diferencijacija dijalekata romskoga jezika u Europi	26
9. RELIGIJA KOD ROMA	28
10. ROMSKI OBIČAJI I VJEROVANJA	30
10.1. Običaji vezani za rođenje	30
10.2. Svadbeni običaji	32
10.3. Smrt i pogrebni običaji (<i>Meripe thaj praxope</i>)	35
10.4. Ostali običaji (vezani za praznike)	36
Đurđevdanski običaji	37
Vasiličarski običaji	38
Običaji vezani za <i>Bibiju</i>	39
11. ZAKLJUČAK	41
LITERATURA	42

1. UVOD

Romska je kultura posebna na svoj način kao što je zapravo posebna bilo koja kultura na svijetu. Njezina se posebnost očituje u njezinim specifičnim karakteristikama. Iako bi se moglo reći da je romska kultura na određen način kultura svjetskoga razmjera (zbog raspršenosti Roma po cijelome svijetu) često ostaje daleka i nepoznata, pa samim time i neshvatljiva ne-Romima. Kao posljedica toga, najčešće je i nedovoljno valorizirana. Rijetko je sagledana objektivno, već se kao polazište vrijednosnoga suda romske kulture uzima kultura ne-Roma.

Općenito je znanje ne-Roma o Romima iznimno slabo. Osim nekolicine znanstvenika koji se bave znanstvenim istraživanjem romske kulture, jezika, književnosti i drugih tema vezanih za Rome, ne-Romi većinom ni ne pokazuju poseban interes prema učenju i razumijevanju ove drugačije kulture. Takav stav u konačnici dovodi do predrasuda, diskriminacije, a ponekad i mržnje iz koje nikada ne proizlazi ništa dobro. Prisutnost ksenofobije bila je najizraženija u prošlosti, o čemu svjedoče brojni progoni, ali i izgubljeni životi nevinih Roma. Pisanje znanstvenih i književnih djela od strane Roma pridonosi afirmaciji romske kulture, njezinome boljem upoznavanju te jenjavanju stavova neromske populacije ispunjenih predrasudama. U današnje vrijeme sve je više romskih znanstvenika te književnika koji će svojim radom doprinijeti boljoj budućnosti Roma.

Cilj je ovoga rada opisati opće karakteristike romske kulture, pri čemu je poseban naglasak stavljen na odlike kulture sedentarnih Roma na području bivše Jugoslavije. U radu se uglavnom istražuje romska tradicijska kultura.

Rad je podijeljen u 11 cjelina. Nakon uvodnoga poglavlja slijedi poglavlje posvećeno definiranju pojma kulture te kratkome opisu njezinih obilježja te sastavnica. U trećemu se poglavlju navode opća saznanja o Romima te je predstavljen izgled romske zastave i tematika romske himne. U sljedećemu je poglavlju obrađen pojam migracija te je prikazana njihova tipologija. U petome je poglavlju prikazan kratki pregled romske povijesti koji uključuje dolazak Roma na područje Europe i prostor bivše Jugoslavije. Unutar ovoga poglavlja objašnjeni su termini *sedentarnost* i *nomadizam* na koje se oslanja diferencijacija romskih skupina te su navedene razlike između sedentarnih i polunomadskih skupina. U šestome se poglavlju definira geografski prostor bivše Jugoslavije, odnosno navode se današnje države koje se nalaze na tome području, nabrojane su godine prvih spomena Roma u navedenim državama te se daje kratki pregled mjesta u kojima žive sedentarni Romi. Naredno je poglavlje posvećeno opisu općih karakteristika romske kulture, dok su sljedeće tri cjeline namijenjene

opisu najbitnijih sastavnica romske kulture. Dakle, u osmome se poglavlju navode podaci o znanstvenim istraživanjima romskoga jezika u prošlosti, opisuje se lingvistička struktura romskoga jezika te se predstavljaju neke od klasifikacija romskih dijalekata. Deveto je poglavlje posvećeno odlikama romske religioznosti, dok su u desetome poglavlju opisani romski običaji koji su povezani s životnim ciklusom te praznicima.

U zaključnome se poglavlju prikazuju spoznaje do kojih se došlo konzultiranjem stručne literature.

2. POJAM KULTURE

Kultura je vrlo složen pojam koji nije moguće jednostavno definirati (Skledar 2012: 22; Eagleton 2017: 11; Kloskowska 2005: 8; Mladenoski 2011: 201 i dr.) jer je predmet proučavanja više znanstvenih disciplina (sociologija, psihologija, etnologija, antropologija itd.) te obuhvaća široki spektar značenja. Iz toga razloga, postoji velik broj definicija koje ovise o perspektivi promatranja. Prvu znanstvenu definiciju kulture ponudio je Edward Burnett Tylor (*Primitivna kultura*, 1871) prema kojemu se kultura „odnosi na znanje, vjeru, umjetnost, moral, zakone i običaje“¹. Ona je „istodobno univerzalna i partikularna kategorija – obilježava sva ljudska društva, ali svako na poseban način“ (Čačić-Kumpes 2004: 146). Kultura je, dakle, „univerzalni ljudski fenomen, antropološka danost i bitna generička značajka čovjeka kao društvenoga i individualnoga, duhovnoga i stvaralačkoga bića,“ (Skledar 2012: 20) te kao takva postoji u svakome društvu kroz povijest bez obzira na njegov stupanj razvoja (ibid.). Također, može predstavljati „zbroj umjetničkih i intelektualnih djela, proces duhovnog i intelektualnog razvoja, vrijednosti, običaje, vjerovanja i simbolične postupke prema kojima ljudi žive ili cjelokupan način života (Eagleton 2017: 11).

Prema UNESCO-ovoj *Univerzalnoj deklaraciji o kulturnoj raznolikosti* (2001), kultura predstavlja „duhovne, intelektualne i emocionalne karakteristike društva ili društvene grupe“ te se uz književnost i umjetnost, odnosi i na „životni stil, načine zajedničkog življenja, vrijednosne sisteme, tradicije i vjerovanja“.²

De Leo (2010: 4) smatra da se kultura odražava na jeziku, povijesti, hrani, načinu odijevanja, zakonima, baštini, tehnologiji i sl., ali se očituje i u našim vrijednostima, stavovima, načinu povezivanja i komunikaciji s obitelji i prijateljima. Uz odlike kulture koje su lako prepoznatljive i uočljive, autorica (ibid. 5) smatra da postoji i drugi, manje očiti dio kulture koji se odnosi na razmišljanje i ponašanje pojedinca te utječe na njegovu percepciju svijeta. Kultura je, u tome smislu, neraskidivo vezana za identitet pojedinca, a da pojedinac toga najčešće nije ni svjestan (ibid.). Upravo zbog toga, ljudi veoma često ne mogu shvatiti kulturu koja je različita od njihove, što može dovesti do straha, pa i doživljavanja drugih kao prijetećih (ibid.).

S obzirom na to da se kultura odnosi na kompletan način života, ona uključuje široki spektar dimenzija koje se odnose na čitavo životno iskustvo. Prema De Leo (ibid.), te su dimenzije

¹ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34552> (pristupljeno: 4.6.2020.)

²

http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/diversity/pdf/declaration_cultural_diversity_hr.pdf (pristupljeno: 28.8.2020.)

sljedeće: (1) fizička (uključuje kulturnu praksu i ono što ljudi čine); (2) intelektualna (odnosi se na tradicionalno znanje i različite vrste znanja); (3) emocionalna (obuhvaća različite načine izražavanja osjećaja – primjerice žalosti); (4) spiritualna ili religijska (podrazumijeva vjerske prakse i vjerovanja); (5) estetska (uključuje sve vrste umjetnosti te koncept ljepote i sl.); (6) lingvistička (odnosi se na jezik); (7) socijalna (podrazumijeva društvene probleme uzrokovane kulturnim različitostima – primjerice diskriminaciju, pitanje društvene nejednakosti, kršenje ljudskih prava, zatim pitanje društvenoga sukoba ili sklada itd.); (8) politička (ovisi o različitim političkim sistemima); (9) povijesna (ovisi o pojavama poput migracija, kolonizacije, marginalizacije, ratova, konflikta ili mirnoga suživota i sl.); 10) dimenzija odnosa moći (koja često uključuje nejednakost među ljudima, marginalizaciju i nepravedan odnos većinskoga stanovništva prema manjinama) te (11) etička ili moralna dimenzija (koja uključuje sličnosti i razlike u moralnim vrijednostima različitih kultura).

Kultura se kao pojam uobičajeno suprotstavlja prirodi zbog činjenice da je, za razliku od prirode, stvorena od strane čovjeka (Mesić 2007: 160). Eagleton (2002: 7) smatra da je pojam kulture etimološki vezan za prirodu, pošto je jedno od njezinih izvornih značenja *poljodjelstvo*. Prvobitno značenje pojma kulture (lat. *colo, colere*), dakle, podrazumijeva obrađivanje zemlje, a kasnije on dobiva dodatno značenje „njegovanja duha“ (Skledar 2012: 21). U tome smislu, kultura se može razdvojiti na materijalnu kulturu koja uključuje „sredstva za proizvodnju i ostale materijalne tvorevine“ te duhovnu kulturu, odnosno „ukupnost rezultata znanosti, umjetnosti i filozofije, morala i običaja“ (Milanja 2012: 13).

Čovjek kulturom komunicira sa sobom i s drugima te je koristi za „osmišljavanje svijeta pomoću označavanja“ i „čuvanje stečenih spoznaja, informacija i znanja“ (Skledar 2012: 27).

Neovisno o definicijama, bitno je obilježje kulture njezina neodvojivost od društva. Ljudi su oduvijek društvena bića i pripadaju određenoj društvenoj zajednici s kojom dijele način razmišljanja te ponašanje. Kultura je usko povezana s čovjekom te društvenom zajednicom jer čovjek proizvodi kulturu, ali je čovjek i sam proizvod određene kulture (Skledar 2012: 13). Samim time, kultura nije genetski predodređena nego se uči, odnosno pojedinac usvaja kulturu društva kojemu pripada kroz kontakt s ostalim pripadnicima iste društvene zajednice.

Kulturu odlikuje i fleksibilnost, odnosno ona se neprestano mijenja u skladu s društvenim promjenama (ibid. 28), koje su između ostaloga uvjetovane povijesnim događajima i procesima.

Za razumijevanje određene kulture, od iznimne je važnosti promatrati ju objektivno te vrednovati u duhu kulturnog relativizma³. Potrebno je imati na umu da svaka društvena zajednica ima svoje kulturne značajke koje se ne mogu međusobno uspoređivati, stoga kultura jedne zajednice ne može biti okosnica vrijednosti kulture druge društvene zajednice.

Novak (2004: 404) smatra da su „usmeni karakter kulture, a sukladno tome nepostojanje standardnoga romskog jezika i pisma, izostanak sedentarnog načina života, kao i jezična, plemenska i religijska heterogenost romskih skupina“ glavni uzroci nedoumica i nemogućnosti definiranja „romske kulture kao takve“. Romska se kultura upravo zbog svojih specifičnosti ne uklapa u klasične teorijske obrasce i kalupe (Posavec, prema Novak 2004: 404). Novak (ibid.) zaključuje da „će težnja za ukalupljivanjem, uz problem nepoznavanja biti Roma i romske kulture, kroz povijest našeg kontinenta biti i jedan od glavnih razloga nepriznavanja Roma kao jednakovrijednih pojedinaca, a romske zajednice/zajednica kao ravnopravne ostalim europskim narodima i konačno postati uzrokom sveprisutnog kršenja ljudskih i manjinskih prava Roma na europskim prostorima“.

³ Kulturni relativizam je „stajalište prema kojemu se kulturne razlike među ljudskim zajednicama moraju proučavati s obzirom na njihov vlastiti kulturni i društveni kontekst“ (<http://struna.ihj.hr/naziv/kulturni-relativizam/24962/>, pristupljeno: 1.6.2020.).

3. ROMI

Romi su pripadnici naroda indijskoga porijekla te žive u gotovo svakoj državi svijeta. Uobičajeno je viđenje Roma kao „transnacionalne etničke skupine bez matične države“ prisutne u većini zemalja Europe (Novak 2004: 403). U velikom broju zemalja Romi ostvaruju status nacionalne manjine⁴ ili nacionalne zajednice (ibid.).

Prema procjenama, u svijetu postoji između pet i osam milijuna Roma.⁵ Broj Roma u popisu stanovništva nije uvijek pouzdan jer se Romi vrlo često ne žele izjasniti kao takvi zbog raznih strahova i „opreza koji su razvili tijekom stoljeća progona“, ali i zbog proizvoljnosti kriterija takvih popisa (Liégeois 2009: 31). Službeni podaci obično samo naznačuju okvirnu veličinu romskoga stanovništva (ibid.). Schlager (2006) procjenjuje da se broj Roma u Europi kreće između osam i deset milijuna, s njihovom najvećom koncentracijom u Srednjoj, Istočnoj i Južnoj Europi. Prema procjenama Liégeoisa (2009: 35-36) najveći broj Roma u Europi živi u Rumunjskoj (1 800 000 – 2 400 000), Bugarskoj (700 000 – 800 000), Španjolskoj (650 000 – 800 000), Mađarskoj (550 000 – 600 000), Srbiji (400 000 – 500 000), Francuskoj (300 000 – 400 000), Sjevernoj Makedoniji (200 000 – 250 000), Grčkoj (180 000 – 220 000) itd.

S obzirom da se ovaj radi bavi sedentarnim Romima na prostoru bivše Jugoslavije, potrebno je spomenuti i broj Roma koji žive na tome prostoru. Liégeois (ibid.) procjenjuje da u Sloveniji živi 8000 – 10 000 Roma, u Hrvatskoj 30 000 – 40 000, u Bosni i Hercegovini 50 000 – 80 000, u Srbiji i nekadašnjoj pokrajini Kosovo (danas je Kosovo zasebna država) 400 000 – 500 000, u Crnoj Gori 15 000 – 20 000 i u Sjevernoj Makedoniji 200 000 – 250 000. Ove procjene se dosta razlikuju od brojki utvrđenih u posljednjim službenim popisima stanovništva spomenutih država. Međutim, kao što je već napomenuto, brojke iz popisa stanovništva vrlo često ne odražavaju stvarno brojčano stanje Roma. U Sloveniji, prema posljednjemu službenom popisu iz 2002. godine, živi 3246 Roma (Klopčič 2010: 193). Prema posljednjemu službenom popisu stanovništva Hrvatske iz 2011. godine, u Hrvatskoj živi 16 975 Roma.⁶ U Bosni i Hercegovini se prema posljednjemu popisu stanovništva iz 2013. godine kao Rom/Romkinja izjašnjavalo 12

⁴ Etnička ili nacionalna manjina je „skupina stanovnika jedne države koja se po svojoj etničkoj pripadnosti razlikuje od većine stanovništva te države“. Nazivi za manjine nisu ujednačeni ni u unutrašnjemu ni u međunarodnome pravu – koriste se i izrazi „nacionalne zajednice, etničke zajednice, narodne skupine, etničke skupine, narodnosti, jezične skupine“ i sl. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18519>, pristupljeno: 29.8.2020.)

⁵ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53315> (pristupljeno: 8.6.2020.)

⁶ *Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*, https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html (pristupljeno: 29.8.2020.)

583 osoba.⁷ U Srbiji prema popisu stanovništva iz 2011. godine živi 147 604 Roma.⁸ U Crnoj Gori se u popisu stanovništva iz 2011. godine 6251 osoba izjasnila kao Rom/Romkinja.⁹ Na Kosovu, prema popisu stanovništva iz 2011. godine ima 8824 Roma.¹⁰ Naposljetku, prema posljednjemu popisu stanovništva Sjeverne Makedonije iz 2002. godine tamo živi 53 879 Roma.¹¹ Zbroj ovih brojk iz službenih popisa stanovništva pokazuje da na geografskome području bivše Jugoslavije živi otprilike 250 000 Roma, dok ih je po Liégeoisovoj procjeni maksimalno 900 000. Zanimljiva je činjenica da je u doba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, odnosno prema službenome popisu stanovništva iz 1981. godine, u Jugoslaviji živjelo 168 197 Roma (Petrović 1987: 30).

„Naziv *Rom*, u značenju »čovjek«, odlukom svjetskih romskih institucija službeni je etnonim od 1970-ih“.¹²

Njihovo indijsko porijeklo dokazano je povijesno-komparativnim i lingvističkim metodama. Lingvistička su istraživanja romskoga jezika započela tek u drugoj polovici 18. stoljeća te postala dominantni pristup istraživanju Roma (Mirga i Mróz 1997: 41). Na temelju usporedbe romskoga jezika s ostalim indijskim jezicima došlo se do spoznaje da romski jezik pripada indoarijskoj skupini jezika, točnije centralnim indijskim govorima (hinski, gudžaratski, radžasthanski itd.) (ibid. 47). Na taj je način dokazano da je izvorišna zemlja predaka Roma Indija. Također, na temelju lingvističkoga proučavanja romskoga jezika može se pretpostaviti kojim putevima su se Romi u prošlosti kretali. Romski jezik sadrži velik broj posuđenica iz perzijskoga, armenskoga i grčkoga jezika (Liégeois 2009: 47; Hancock 2006: 5-8) što upućuje na hipotezu da su se Romi tokom seoba kretali tim prostorima, odnosno na nekima su čak i duže boravili.

Povijesno-komparativna istraživanja se dobrim dijelom temelje na analizi svjedočenja za koja se ne može uvijek sa sigurnošću tvrditi da govore o precima Roma (ibid. 14). Prvi pouzdani izvori koji svjedoče o povijesti Roma na današnjemu prostoru Europe potječu iz 14. stoljeća,

⁷ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/K2_H_E.pdf (pristupljeno: 29.8.2020.)

⁸ Vlada Republike Srbije, <https://www.srbija.gov.rs/vest/233444/u-srbiji-zivi-147604-lica-romske-nacionalnosti.php> (pristupljeno: 29.8.2020.)

⁹ Zavod za statistiku Crne Gore, [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (pristupljeno: 29.8.2020.)

¹⁰ Agencija za statistike Kosova, [https://web.archive.org/web/20160305024614/http://census.rks-gov.net/istarMDAS/MD/dawinciMD.jsp?a1=yC&a2=mF0&n=1UR906\\$\\$\\$\\$&o=0D&v=1UR060ET00V7100000&p=0&sp=null&l=1&exp=0](https://web.archive.org/web/20160305024614/http://census.rks-gov.net/istarMDAS/MD/dawinciMD.jsp?a1=yC&a2=mF0&n=1UR906$$$$&o=0D&v=1UR060ET00V7100000&p=0&sp=null&l=1&exp=0) (pristupljeno: 29.8.2020.)

¹¹ Vlada na Република Северна Македонија, <https://www.mbr-ds.gov.mk/?q=node/78> (pristupljeno: 29.8.2020.)

¹² <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53315> (pristupljeno: 8.6.2020.)

odnosno iz doba Bizantskoga carstva (ibid. 13.). Međutim, nedostaju zapisi iz ranijih, odnosno perzijskih i indijskih razdoblja (ibid.). Lingvistika je, u tome smislu, morala „popuniti“ prazninu koju je povijest ostavila.

Romi su jedan od najtolerantnijih naroda jer nikada nisu započeli vojnu okupaciju prostora drugih naroda (Rumbak 2010: 13). U skladu s time, Đurić (2007: 11) navodi da se Romi nikada nisu miješali u ratove jer dosljedno poštuju etički kodeks nenasilja (*ahimsa*) koji ne dopušta ubojstvo i osvetu. Zbog toga su „postali povijesnim gubitnicima“ te gotovo uvijek bili žrtve nasilja i ratnih stradanja (ibid.).

Romi nemaju ni tradicije o državi ni izraženi nacionalizam (ibid.), međutim pokazuju „znakove zavičajnosti i emocionalne vezanosti“ za određeni prostor (Štambuk 2000: 200), posebice sedentarni Romi.

3.1. Romski nacionalni simboli

Iako Romi ne žive unutar granica jedne države, kao i ostali narodi svijeta imaju svoje nacionalne simbole, odnosno zastavu i himnu. Romska zastava sastoji se od dvije boje te u središtu ima crveni kotač. Gornji dio zastave je plave boje te simbolizira nebo, dok je donji dio zastave zelene boje i predstavlja zemlju. Crveni kotač sa šesnaest prečki usvojen je kao međunarodni romski simbol na prvome Svjetskom kongresu Roma u Londonu 1971. godine, a predstavlja romsku povezanost s pradomovinom Indijom te romske migracije jer asocira na kotač na kolima (Rumbak 2010: 117). Godine 1971. na istome kongresu uz romsku zastavu usvojena je i romska himna (Đurić 1987: 203; Vojak 2010: 230) te je odlučeno da se 8. travnja proglasi Svjetskim danom Roma (Vojak et al. 2018: 108).

Romska se himna smatra jednim od najpoznatijih simbola romskoga identiteta (Hemetek 2017: 97). Naziv romske nacionalne himne je *Gelem, gelem* za koju je aranžman napisao glazbenik i aktivist Žarko Jovanović iz Srbije 1949. godine (Vojak et al. 2018: 108), a tekst je narodni te je od prije poznat velikome broju Roma, posebice na Balkanu¹³. Za melodiju se pretpostavlja da je izvorno rumunjskoga podrijetla, a njezine su varijante također bile raširene diljem Balkana (Marushiakova i Popov, prema Hemetek 2017: 98). Romska se himna uz varijante naziva *Gelem, Gelem* (*Ďelem, đelem; Djelem, djelem; Gyelem, gyelem* i sl.) još naziva *Opré Roma*, što u prijevodu znači *Naprijed Romi* (ibid.). U romskoj se himni tematiziraju romska putovanja kroz povijest, a kao središnja tema pojavljuje se stradanje Roma za vrijeme Drugoga svjetskog

¹³ <https://www.romarchive.eu/en/music/romani-anthem-microcosm-diversity/> (pristupljeno: 29.8.2020.)

rata, odnosno genocid nad Romima, na romskome jeziku poznat pod nazivom *samudaripen* i *porrajmos* (uništenje). Himna, također, poziva Rome na borbu za svoja prava te ocrta romski ponos.

4. POJAM MIGRACIJA

Migracije podrazumijevaju kretanje, no ne može se svako kretanje označavati kao migracija (Mesić 2002: 241). Pojava kretanja u prostoru je svakako bitna za definiranje fenomena migracija, no ona nije dovoljan kriterij za razgraničavanje migracija od npr. običnoga putovanja (ibid.).

Mesić (ibid.), pozivajući se na Standinga (1984), navodi četiri dimenzije mobilnosti koje se vezuju za „ljude u pokretu (movers)“ te su bitne za bolje razumijevanje i definiranje migracija, a odnose se na prostor, stanovanje (prebivanje), vrijeme i aktivnosti. Mobilnost pretpostavlja fizičko kretanje u prostoru od jednoga do drugoga mjesta, pri čemu je bitna razdaljina koja se obično mjeri u kilometrima. Druga dimenzija se odnosi na razlog kretanja u prostoru, a taj je razlog prebivanje, odnosno stanovanje na drugome mjestu. Da bi se određeno kretanje smatralo migracijom nužno je da boravak na drugome prostoru traje duže vrijeme. Uz promjenu mjesta boravka, mobilnost obuhvaća i prostorno premještanje aktivnosti. Dakle, da bi se neko kretanje smatralo migracijom, ono mora sadržavati upravo ove dimenzije. (Mesić 2002: 241-243)

Mesić (ibid. 243) zaključuje da pojam migracija nije lako definirati, naročito njegov „uzročno-posljedični kompleks“, a to mišljenje dijeli i Wertheimer-Baletić (1999: 281) koja naglašava da sama definicija migracija ovisi o kriteriju (npr. promjena mjesta stalnoga boravka ili obilježje granica) koji se uzima u obzir prilikom definiranja. Prema Wertheimer-Baletić (ibid.), „pojam migracija stanovništva (mehaničko kretanje) označava prvenstveno prostornu pokretljivost, odnosno prostornu mobilnost stanovništva. Pojam mobilnosti stanovništva širi je od pojma migracije, jer je migracija prostorna mobilnost stanovništva i kao takva samo jedan od oblika ukupne mobilnosti stanovništva“. Dakle, migracija u užemu smislu podrazumijeva „trajnij[u] promjen[u] mjesta stalnoga boravka pojedinaca ili društvenih skupina“.¹⁴

Prostorna jedinica koja se koristi prilikom proučavanja migracije je država (ako se radi o migraciji izvan granica) ili manja administrativno-teritorijalna jedinica – naselje, općina, županija i sl. (ako se radi o migraciji unutar granica jedne države) (Wertheimer-Baletić, ibid.). Jedinica promatranja stanovništva koje migrira naziva se migrant, a migrantom se u užemu smislu smatra „osoba koja definitivno mijenja mjesto stalnog prebivališta“ u unutarnjoj ali i vanjskoj migraciji (ibid. 282).

¹⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40619> (pristupljeno: 29.8.2020.)

Svaka migracija stanovništva podrazumijeva dva područja, odnosno područje podrijetla (rodno mjesto ili mjesto prethodnoga stalnog boravka) te područje doseljenja, to jest određeno, novo mjesto stalnoga boravka (ibid.). Prema tome su osnovne sastavnice migracije imigracija (useljavanje, doseljavanje) i emigracija (iseljavanje, odseljavanje) (ibid.).

Tipologiju migracija dijelimo u više kategorija s obzirom na razne kriterije. Prema Wertheimer-Baletić (1999: 300-301), s obzirom na (1) kriterij državnih granica razlikujemo (a) vanjske migracije koje mogu biti kontinentalne i međukontinentalne i (b) unutarnje migracije koje mogu biti lokalne (mjesne i općinske) ili migracije selo-grad, grad-selo, grad-grad i selo-selo. Prema (2) kriteriju trajanja, migracije dijelimo na (a) definitivne (konačne) i (b) privremene koje mogu biti sezonske ili dnevne. Nadalje, prema (3) kriteriju uzroka (motiva) razlikujemo (a) ekonomske migracije i (b) neekonomske migracije. Prema (4) kriteriju voljnosti, migracije mogu biti (a) dobrovoljne ili (b) prisilne. Naposljetku, prema (5) kriteriju organiziranosti razlikujemo (a) organizirane i (b) neorganizirane, odnosno spontane migracije. (ibid.)

Prema Leeovoj teoriji migracija (1966), uzrocima migracija smatraju se tzv. *push* (*potisni*) i *pull* (*privlačni*) faktori koje ljudi uzimaju u obzir pri donošenju odluke o migriranju. Potisni faktori se tiču promjena u prirodnome okruženju, ekonomskih promjena, političkih promjena te socijalnih promjena, odnosno „osjećaja depriviranosti (prikraćenosti)“ (Mesić 2002: 295). Dakle, tu se uglavnom radi o prirodnim kataklizmama (ibid. 294), nepovoljnim ekonomskim prilikama, nezaposlenosti, diskriminaciji, nestabilnoj političkoj situaciji, neslaganju s vrijednosnim sustavom zajednice te lošim uvjetima osobnoga razvitka (Šverko 2005: 1151). S druge strane, privlačni faktori podrazumijevaju bolje ekonomske prilike u drugoj sredini, mogućnost stjecanja boljšega obrazovanja, boljše uvjete rada, povoljnije životne uvjete, čistiji okoliš, privlačnost novih i atraktivnih sredina, odlazak zbog ovisnosti o članovima obitelji te želje i potrebe priključenja ili odlazak za nekim tko na bilo kakav način privlači što „pridonosi stvaranju mreža i emigracijskih valova“ (Mesić 2002: 295).

Šverko (ibid.), međutim, smatra da su potisni i privlačni faktori jednaki za sve stanovnike određene zemlje, ali se njima ne može u potpunosti odrediti zbog čega neki pojedinci odlaze, dok drugi ostaju. Stoga, autorica (ibid.) zaključuje da su presudni čimbenici u donošenju odluke o migriranju „subjektivni doživljaj prilika u zemlji i osobna važnost koju im pridajemo“.

Moglo bi se reći da je romska povijest prožeta migracijama, ali nerijetko se Romima i danas kao njihovo obilježje nameće sklonost nomadizmu te se pritom ne uzima u obzir da su uzroci većine njihovih migracija bili progoni, ratovi, prisile ili potraga za boljšim životom.

5. PORIJEKLO I MIGRACIJE ROMA

Indijsko porijeklo Roma je neosporno, no zbog nedostatka pisanih dokaza, vrijeme, okolnosti i razlozi migracija te detaljniji podaci o precima Roma ostaju nerazjašnjeni te mogu biti samo predmet pretpostavki i rekonstrukcija. S obzirom da sami nisu zapisivali svoju povijest, tokom svoje duge, burne i teške povijesti za sobom su ostavili „samo dokumente koje su, dobro ili loše, s više ili manje istine, o njima pisali drugi, a kolektivno pamćenje zadržalo je iz svega toga više prizvuke legende nego stvarne činjenice“ (Liégeois 2009: 19). Liégeois (ibid.) navodi da se Romi dolaskom u Europu nisu uklapali u kategorije koje su u to vrijeme bile poznate lokalnim seljacima i građanima, zbog čega su ih nazivali različitim imenima u kojima se ocrtavalo njihovo pretpostavljeno podrijetlo ili pogrešno shvaćen identitet. Autor (ibid.) smatra da se upravo iz toga razloga teško može tvrditi da određeni pisani tragovi govore baš o Romima. Kao dodatan razlog navodi i da povjesničari vrlo lako mogu brkati „romske“ grupe s „neromskima“ te nas pritom pogrešno uvjeriti da su Romi već odavno bili prisutni u nekoj sredini (ibid.). Liégeois (ibid. 19-20), kao primjer navodi slučaj s pripadnicima heretičke sekte podrijetlom iz Male Azije koji su bili poznati po gatanju i vračanju te su uz to izbjegavali kontakte s lokalnim stanovništvom. Oni su već stoljećima bili poznati u Grčkoj kao *Atsinganos* ili *Atsinkanos* (nedirnuti/nedodirljivi), a onda ih je 1100. godine neki monah s grčke planine Athos spomenuo u svojem tekstu pod nazivom *Atsingani* (ibid.). Autor (ibid. 20) zaključuje da će se ime te sekte kasnije pripisivati skupinama putnika s istoka, odnosno Romima te će ostati trajno vezano za njih u mnogim jezicima (*Cigani* u hrvatskome, *Zigeuner* u njemačkome, *Zingari* u talijanskome itd.). Nužno je napomenuti da ti nazivi u novije vrijeme imaju pogrdu konotaciju.

Vojak i Kovačev (2018: 50) napominju da se migracije Roma iz Indije zasigurno nisu odvale odjednom, odnosno u jednome migracijskom valu te iz samo jednoga smjera. Također, autori (ibid.) smatraju da je prvi migracijski val Roma prema Zapadu krenuo od 5. stoljeća nadalje. Razlog za takvu teoriju vide u kompleksnim političko-vojn timeronomskim prilikama, odnosno u „prodor[u] raznih hunskih plemena u 5. i 6. stoljeću i arapskih plemena od 7. do 8. stoljeća na područje Središnje Azije i Indijskog potkontinenta“ (ibid.). Isto tako, autori (ibid.) navode da se posljednji značajni migracijski val Roma dogodio u periodu od 10. do 12. stoljeća, u vrijeme velikih osvajačkih ratova dinastija Omejida i Gaznavida. Krajem 12. stoljeća, romske migracije prema Zapadu dodatno su potaknute prodorom Tatara na to područje (ibid.). Ratne pohode Mahmuda od Gaznija (Gazne) koji je između 1001. i 1027. godine sedamnaest puta napao Indiju te pohode ostalih vojskovođa kao što su Mahmud od Ghora i Džingis-kan i Đurić

(1987: 17-19) vidi kao ključne događaje koji su potaknuli romska iseljavanja, odnosno egzodus Roma iz Indije. Liégeois (2009: 20), recimo, egzodus Roma iz Indije smještava u razdoblje između 9. i 14. stoljeća. Iako se ne može sa sigurnošću odrediti precizno vrijeme odlaska Roma iz Indije, može se zaključiti da su mogući razlozi njihovih migracija bježanje od ratnih zbivanja u strahu za vlastitu egzistenciju.

Premda postoji više različitih teorija o egzodusu Roma, pretpostavlja se da su migracije predaka Roma započele njihovim odlaskom iz centralne u sjevernu Indiju. Napustivši Indiju, krenuli su preko Perzije (Iran) i Afganistana u Armeniju. Đurić (1987: 39) navodi da su se na području Armenije duže zadržali i kasnije podijelili u više grupa te krenuli u različitim pravcima. Smatra da je jedna grupa preko Kavkaza prešla u Rusiju, a druga preko Male Azije (Anatolija) i Grčke stigla na Balkanski poluotok (ibid.).

Naseljavanje Roma u Europu odvijalo se u više migracijskih valova tokom srednjega vijeka (Vojak i Kovačev 2018: 50). Prve grupe Roma dolaze u Europu u 14. i 15. stoljeću te se kreću s istoka prema zapadu (Liégeois 2009: 19). Dakle, prema povijesnim izvorima može se zaključiti da su Romi u 14. stoljeću iz Bizantskoga carstva došli na prostor Jugoistočne Europe zbog sve izraženijega prodora Osmanlija (Vojak i Kovačev 2018: 51). Tako su do kraja 14. stoljeća Romi naselili rumunjske zemlje i Bugarsku, a u prvoj polovici 15. stoljeća pojavljuju se u Njemačkoj, Švicarskoj, Francuskoj, Španjolskoj (ibid.) te u ostalim zemljama Južne, Zapadne i Srednje Europe (Liégeois 2009: 20-22). U prvoj polovici 16. stoljeća Romi su došli na područje Velike Britanije i Skandinavije, „pritom obuhvativši čitav europski prostor“ (Vojak i Kovačev 2018: 51). Vojak i Kovačev (ibid.) navode da su, zbog približavanja Osmanlija Europi, mnogi Romi s jugoistočnih europskih prostora krenuli prema zapadnoeuropskim zemljama. Europa je u to doba bila „prepuna međusobnih ograda/granica između mjesta, ljudi i vjerskih skupina te [su] se [Romi] susretali s vlastima ranih modernih država i njihovim ostrim odnosima prema »strancima«“ (ibid.). Iz toga razloga, neki su se Romi predstavljali kao hodočasnici kako bi bili gostoprimaljivo dočekani i prihvatljiviji tadašnjim vlastima (ibid.). Autori (ibid.) objašnjavaju da su u ono doba, hodočasnici smatrani privilegiranim putnicima, a osobe koje pomažu hodočasnici postaju „dionici blagoslova koje hodočasnik prima svojim hodočašćem“.

Međutim, gostoljubiv prijam u početku, ubrzo se pretvorio u progone (Mirga i Mróz 1997: 27). Već početkom 15. stoljeća započinju prve represije, a vjerojatno je prvi takav dokument 1471. godine donijela Švicarska kojim se Romima zabranjuje stupanje na njezino tlo (ibid.). Godine 1482., Romima je zabranjen pristup Bambergu (Njemačka), a nakon toga se u raznim

gradovima sve češće izdaju takve naredbe (ibid.). Jedan od najpoznatijih dokumenata u povijesti progona Roma je akt iz 1499. godine koji su donijeli španjolski vladari Izabela i Ferdinand, a on je samo početak nove politike prema Romima koja je usmjerena na njihovu asimilaciju ili progone (ibid.). U kratkome vremenu, gotovo su sve europske zemlje poduzele slične postupke, a najrigorozniji je u tome pogledu bio car Maksimilijan I. koji je 1500. godine donio uredbu prema kojoj je svatko mogao kazniti, pa čak i ubiti Roma bez da za to odgovara pred zakonom (ibid. 27-28). U 16. stoljeću Romi su u Rumunjskoj pretvoreni u robove, a to je trajalo sve do prve polovice 19. stoljeća. Najava asimilacijske politike uredba je cara Karla VI. iz 1724. godine kojom se nomadskim Romima nameću porezna davanja te obavezno registriranje u Ugarskoj (Vojak 2013: 201). Također, asimilacijsku politiku su provodili i carica Marija Terezija te Josip II. koji su nizom uredbi (1758., 1761., 1767. i 1773.) Romima promijenili ime u *Neubauern* (*Novi građanin*) i ostale varijante toga imena, prisilili ih na sedentarizaciju, nametnuli im porezna davanja, zabranili posjedovanje kola i konja, uveli Romima starijima od 16 godina služenje vojnoga roka, zabranili sklapanje romskih brakova te im u konačnici oduzimali djecu koju su smještali u kršćanske obitelji u svrhu kršćanskoga odgoja (Vojak 2013: 201-202; Mirga i Mróz 1997: 29; Đurić 2007: 118 i dr.)

Prvi se val migracije, dakle, raširio po cijeloj Europi, a dio te populacije se trajno naselio na nekim mjestima dok se kod ostatka moglo uočiti ograničavanje kretanja (Liégeois 2009: 25). Nakon prvoga vala migracije, u svim je zemljama došlo do drugoga. Najveće migracije Roma po broju osoba i obuhvaćenome broju zemalja u Europi su migracije Roma iz Rumunjske u drugoj polovici 19. stoljeća nakon ukidanja ropstva, migracije iz Jugoslavije krajem 60-ih godina te opet one iz Rumunjske i Jugoslavije početkom 90-ih godina, ali i iz nekih drugih zemalja (ibid. 26). Nakon umjerenoga iseljavanja Roma iz srednje i istočne Europe krajem 80-ih (uglavnom iz Sjeverne Makedonije i Rumunjske prema Njemačkoj), početkom 90-ih dolazi do novoga veoma obimnog migracijskog vala na razini cijeloga europskog kontinenta, ali i ostatka svijeta (mnogi su Romi otišli u Ameriku, posebice Sjevernu) (ibid.).

Različiti su razlozi tih migracija, no uglavnom su vezani za nehumano ponašanje prema Romima te njihove progone ili pokušaje njihove prisilne sedentarizacije. Svjedoče o tome brojni zakoni, akti i mjere kroz povijest koji su bili doneseni gotovo u svakoj državi Europe te im je cilj bio protjerivanje i izgon Roma iz zemlje. Često su te mjere uključivale i tjelesne kazne, a u prošlosti su organizirani čak i lovovi na Rome (ibid. 27). U rumunjskim kneževinama Vlaškoj i Moldaviji, Romi su bili robovi sve do ukidanja ropstva 1860. godine (ibid.). Također, tokom 90-ih u mnogim istočnim i zapadnim zemljama Europe na Rome su vršeni razni pritisci,

poput fizičkih napada i rasističkih pogroma, pljačkanja i paljenja njihovih kuća te su ih na migracije prisiljavali općenito nepodnošljivi uvjeti života (ibid.). Prostornu destabilizaciju Roma su često poticale i promjene granica (primjerice nakon Prvoga svjetskog rata) (ibid. 28), ali i političke ideologije, ratovi te ekonomske neprilike.

5.1. Sedentarnost i nomadizam

Upravo su se zbog progona i diskriminacije te ekonomskih poteškoća Romi često selili, pa ih se već stereotipno smatra nomadskim narodom. U vezi s time, Demir (2017: 9) naglašava da se Rome u Europi i danas smatra samo nomadima koji vode nomadski način života, iako „više od 70% Roma u Europi živi sedentarno“.

Nomadi su „pojedinci i skupine ljudi koji nemaju stalno boravište, nego se stalno sele od mjesta do mjesta“ u potrazi za boljim uvjetima za poljodjelstvo i pašnjacima za ispašu stoke. Uglavnom su to „samodostatna (autarkična) društva s ustaljenim obrascima seljenja“. Pritom treba razlikovati *polunomade* koji se kreću, odnosno sele samo u vrijeme određene sezone (kao što su to činile određene romske grupe poput *koritara*, *čergara* i dr. koji su se u prošlosti bavili određenim djelatnostima kad je za njima postojala potreba) od *pravih nomada* koji ne grade kuće i ne bave se poljodjelstvom.¹⁵

U prošlosti su se Romi selili zbog trgovine jer potraga za kupcima uključuje česta putovanja (Liégeois 2009: 28). Liégeois (ibid.) navodi i ostale razloge za putovanja koji uključuju susret i druženje sa širom obitelji te sklonost prema putovanju zbog nezavisnosti koje ono donosi. No zaključuje da je nomadski način života djelomično „strukturnan“ zbog „oblika društvene i ekonomske organizacije i želje za putovanjem“ te djelomično „reaktivan“ jer ovisi o drugim pojavama kao što su „izgon ili prisilno zadržavanje (ropstvo, zatočenje, razne zabrane)“ (ibid.).

Može se reći da je romska povijest obilježena učestalim kretanjima (ibid. 29). Međutim, kao i kod pripadnika ostalih naroda, migracije mogu biti odraz ekonomskih, prirodnih i društvenih uzroka te se razlikuju po trajanju. Romske su migracije u prošlosti zapravo bile vrlo uvjetovane raznim oblicima netrpeljivosti, ratovima, progonima te ekonomskom nestabilnošću. Stoga ih je pogrešno kolektivno nazivati nomadima budući da se najčešće nisu selili dobrovoljno niti su se bavili stočarstvom. Također, treba imati na umu da nije svako putovanje vođenje nomadskoga

¹⁵ Definicija i opis nomada preuzeti su s mrežnoga izdanja Hrvatske enciklopedije (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44022>, pristupljeno: 31.8.2020.).

načina života. Liégeois (ibid. 77) smatra da bi romska putovanja trebalo shvatiti „više kao stvarnu ili potencijalnu mobilnost nego kao nomadstvo“.

U današnje vrijeme, velik dio Roma vodi sjedilački (sedentarni) način života. Sedentarnost, po definiciji, podrazumijeva „stalnu naseljenost ljudskih zajednica na jednome mjestu“.¹⁶ Posavec (2000: 231) zaključuje da „ni nomadski način života nije *differentia specifica* [jer] više od 50 posto Roma živi sedentarno“. Slično konstatira i Štambuk (2000: 198) koja tvrdi da danas ima „više prostorno stabiliziranih [Roma] nego [onih] bez adrese“. Većina je, dakle, trajno naseljena na određenim mjestima i područjima već naraštajima te žive u suživotu s većinskim dijelom stanovništva.

Proces sedentarizacije se nije u svim zemljama Europe odvijao jednako. Nemoguće je precizno navesti podatke, no može se pretpostaviti da su 3/4 romske populacije u Poljskoj i 2/3 Roma u bivšem SSSR-u bili polunomadi, dok su u Čehoslovačkoj i Bugarskoj polunomadi činili manje od 5% ukupne romske populacije. U ostalim zemljama, primjerice Jugoslaviji, 2/3 romske populacije činili su sedentarni Romi. Polunomadski se način života postepeno smanjivao (no nije nestao potpuno) najviše kod Roma u bivšoj Jugoslaviji. (Marushiakova i Popov 2008: 2-4)

5.1.1. Diferencijacija romskih grupa

Liégeois (2009: 37) Rome diferencira s obzirom na učestalost njihovih putovanja. Dijeli ih na: (1) *Putnike* koji trajno žive u pokretnom smještaju i koji redovito putuju; (2) *Polunomade* koji žive u pokretnom smještaju i putuju dio godine, a dio godine žive na stalnoj adresi te (3) *Sedentarizirane pripadnike* od kojih dio živi u potencijalno pokretnom smještaju, ali nikada ne putuju.

Također, autor (ibid.) smatra da Romi u svijetu čine „mozaik različitih skupina“ te čini klasifikaciju imena romskih grupa na temelju: (1) *zajedničkoga društvenog porijekla* (npr. *Dalípides* u Grčkoj koji su potomci *Dalípisa*); (2) *geografskoga kriterija* koji može označavati precizno mjesto, cijelu regiju i naciju (npr. *Parizosqe Roma* iz Pariza, *Romje puljezi* iz Puglie, *Slovensko Roma* iz Slovenije) ili može biti i neodređeno definirano (npr. *Deriavèngere* u Grčkoj, odnosno „ljudi s mora, s obale“) i (3) *profesionalnoga kriterija* koji može označavati vrstu posla kojim se bave (*Kalderaši* su kotlari [od rumunjske riječi *caldera* što znači kotao], *Ćurari* su izrađivači sita [od rumunjske riječi *ciura* što znači sito], *Lovari* su trgovci konjima

¹⁶ <http://struna.ihjj.hr/naziv/sjedilacki-nacin-zivota/24699/> (pristupljeno: 14.7.2020.)

[od mađarske riječi *ló* što znači konj] itd.) ili može ukazivati na posebnu karakteristiku (npr. *Xoraxané Roma* se u mnogim zemljama koristi za muslimanske Rome i sl.). (ibid. 61-62)

Međutim, Liégeois (ibid.) napominje da osim što su kriteriji ove klasifikacije vrlo različiti, dosta su i proizvoljni. Tvrdi da je „veza između imena i stvarnosti (obiteljska, profesionalna ili geografska) često [...] daleka, ali to nimalo ne smanjuje društvenu vjerodostojnost imena“, odnosno smatra da nije bitan motiv zbog kojega je određena grupa dobila ime (ibid.). Korištenjem takvih imena, određena se grupa želi istaknuti, odnosno uzimanje određenoga imena uvelike ovisi o situaciji u kojoj se neka grupa u danome trenutku nalazi (ibid. 63). Kao primjere navodi *Lovare* koji danas više nisu trgovci konjima i grupu *Slovensko Roma* koji se tako nazivaju otkada su stigli u Italiju, a u Sloveniji bi taj „prateći atribut“ bio nevažan. Zaključuje da imena kod ovako razbacane i diversificirane populacije dobivaju puno značenje samo „u odnosu na druge grupe, ili kada grupa krene na put“ te imaju funkciju klasifikacije, odnosno pomažu u pronalasku zajedničkih uporišta te omogućuju međusobnu prilagodbu (ibid.).

Uz kriterije Liégeoisove klasifikacije, kod Mirge i Mróza (1997: 55-71) može se naći i kriterij temeljen na jezičnim odnosno dijalektalnim razlikama. Autori (ibid. 57-58) spominju Miklošiča koji je utvrdio trinaest romskih dijalekata na području Europe te smatraju da neovisno o tome je li Miklošičeva dijalektalna podjela ispravna, jezik predstavlja jedan od bitnih sastavnica te diferencijacije.

U literaturi se može naći i klasifikacija Roma prema migracijskoj prošlosti. Barešić (2013: 1), pozivajući se na Chaixa i suradnike (2004), navodi klasifikaciju prema kojoj autori dijele Rome u tri glavne skupine s obzirom na njihove migracije u Europi. Dijele ih, dakle, na: (1) *vlaške Rome*; (2) *balkanske Rome* i (3) *zapadno-europske Rome*. *Vlaški Romi* su pripadnici „grup[a] koje dijele zajedničko razdoblje ropstva kojemu su bile podvrgnute u bivšim rumunjskim kneževinama Vlaškoj, Transilvaniji i Moldaviji tijekom svoje povijesti“ (Barešić 2013: 12). Za razliku od *vlaških Roma*, *balkanski Romi* nisu bili robovi u Rumunjskoj. *Balkanski Romi* su romske grupe koje „potječu od prvotnih doseljenika na Balkan koji su se naselili unutar granica Otomanskog carstva“ (ibid. 13) te govore *romani čhib* (romski jezik), dok se u govoru *vlaških Roma* vidi veliki utjecaj rumunjskoga jezika, posebice u vokabularu (Fraser 1995: 295, Acković 2009: 46).

Posavec (2000: 230-231) navodi da postoje velike razlike među skupinama, „ali kako se svaka od njih širi preko nekoliko nacionalnih (državnih) granica, uočljive su i sličnosti“ te zaključuje da zbog toga ne postoji „jedinstven, općeprihvaćen kriterij podjele“.

Govoreći o diferencijaciji romskih grupa, Mirga i Mróz (ibid. 56-57) napominju da je sistematizacija saznanja o toj temi jedan od najsloženijih problema u istraživanju romske kulture te smatraju da nijedna klasifikacija nije potpuna, sveobuhvatna ili bez grešaka, pa čak i klasifikacije koje „postoje u svijesti Roma“.

5.1.2. Razlike između sedentarnih Roma i Polunomada

Demir (2017: 31) navodi da se bitna razlika između sedentarnih Roma *Arlija*¹⁷ te *Polunomada* i *Putnika* prvenstveno ogleda u društvenoj strukturi tih skupina. Autor (ibid.) navodi da kod *Putnika* i *Polunomada* pojedinac mora poštivati kolektivne vrijednosti da bi bio član skupine te zaključuje da se „njihovi međusobni odnosi zasnivaju [...] na unutarnjim zajedničkim (samo) romskim zakonima i pravilima“. Kod *Polunomada* se društvena struktura zajednice sastoji od *kompanije* i *vitze* (šire obiteljske organizacije) koju predvodi starješina (*šero Rom*, *buljubaša* ili *vajda*), odnosno star, iskusan i poštovan muškarac ili žena (*phuri daj*). Starješina donosi odluke te rješava sporove i kršenja pravila (ibid.). Autor (ibid.) zaključuje da kod sedentarnih Roma starješina ne postoji, a kontaktna osoba je rezultat inicijative državne vlasti zbog lakše komunikacije s Romima.

Nadalje, razlike se očituju i u reguliranju ponašanja zajednice. U romskoj zajednici postoji dopušteno i nedopušteno ponašanje. Kršenjem pravila i normi, pojedinac se kod sedentarnih Roma kažnjava u skladu sa zakonima zemlje stanovanja, a kod *Polunomada* kazna može biti formalna (isključivanje iz grupe) te neformalna (neodobravanje skupine). Specifičan je za *Polunomade*, u tome pogledu, tradicionalan pravni sustav tzv. *rromano kriss* čija je svrha obeštećenje žrtve te pomirenje dviju strana. (Demir 2017: 32-33)

Razlikuju se i društvene norme, odnosno način govora, odijevanja i vršenja nekih određenih radnji. Kod *Arlija* su se društvene norme mijenjale ovisno o „povijesnom razdoblju, dobnim skupinama, društvenim slojevima ili skupinama formiranim prema zanatima kojima su se Romi

¹⁷ *Arlije* su sedentarni Romi koji već stoljećima žive na području cijeloga Balkana. Najviše ih je u Sjevernoj Makedoniji, Srbiji i Bugarskoj (<http://rombase.uni-graz.at/cgi-bin/artframe.pl?src=data/ethn/topics/names-list.en.xml>, pristupljeno: 22.7.2020.).

bavili“ dok je u društvenim normama *Polunomada (Putnika)* oduvijek postojala statičnost i „određena univerzalna ustaljenost“ neovisno o povijesnome razdoblju. (ibid. 32)

Norme se kod *Polunomada* temelje na *rromanipenu*, odnosno romskome sustavu tradicionalnoga prava koji uključuje (1) *phralipen* (kolektivni način života u bratstvu i pomaganju); (2) *patjiv* (povjerenje u zajednicu i vjera u Boga, čast, pomirenje itd.); (3) *baxt* (sreća) i *bibaxt* (nesreća koja se događa zbog kršenja normi); (4) *čačipen* (iskrenost, pravda i sl.); (5) *užime* (čisto) i *mahrime* (nečisto). Život po tim načelima obuhvaća strogo poštivanje pravila i normi, u suprotnome dolazi do kazni čiji je cilj održavanje ravnoteže u zajednici. (ibid.)

Demir (ibid. 33) zaključuje da se razlikovni elementi između sedentarnih Roma *Arlija* i *Polunomada* najviše očituju u odnosu moći među pripadnicima zajednice te u dimenziji individualizam-kolektivizam. U tablici koja slijedi navedene su razlike prema Demirovoj analizi.

Tablica 1. Razlikovni elementi dviju romskih kultura (Demir 2017: 33)

Sedentarni Romi Arlije	<i>Polunomadi (Putnici)</i>
Minimiziranje nejednakosti u romskim zajednicama (skupinama)	Nužnost postojanja nejednakosti kako bi svatko znao svoje mjesto u romskoj zajednici (skupini)
Međusobna ovisnost svih članova romskoga društva	Neovisnost sasvim maloga broja članova o kojima pak ovise ostali članovi romske zajednice
Dostupnost nadređenih ostalim članovima romske zajednice	Nedostupnost i nedodirljivost nadređenih ostalim članovima romske zajednice
Jednakopravnost svih članova romske zajednice	Moć i privilegije nadređenih (<i>šero Rom, vajda, buljubaša</i>) u romskoj zajednici
Odgovornost svakoga člana zajednice za sebe i svoju užu porodicu	Odgovornost kolektiviteta (<i>vitza, kompanija, tabor</i> ili slična organizacijska forma) za sudbinu svakoga člana zajednice
„ja“-logika	„mi“-logika
Privatni život izvan utjecaja romske zajednice	Privatni život pod utjecajem romske zajednice
Individualne odluke članova romske zajednice	Grupne odluke romske zajednice

Emocionalna neovisnost pojedinca o romskoj zajednici	Emocionalna ovisnost pojedinca o romskoj zajednici
Pripadnost romskoj zajednici neovisno o emocijama i moralu	Pripadnost romskoj zajednici ovisno o emocijama i moralu
Identitet pojedinca utemeljen na njegovim osobnim osobinama	Identitet pojedinca utemeljen na njegovoj pripadnosti kolektivitetu

Naposljetku, Demir (ibid. 34) ističe važnost pojedinca unutar skupine sedentarnih Roma, dok je kod *Polunomada (Putnika)* naglasak na zajednici, odnosno pojedinac čini dio jedne šire društvene organizacije. Također, autor (ibid.) naglašava da su obje skupine potpuno romske te apsolutno podređene romskoj tradiciji. U skladu s time, „i *Arlije* i *Polunomadi (Putnici)* nemaju dvojbi oko kulturnih dimenzija svojih skupina“ (ibid.).

6. SEDENTARNI ROMI NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Geografski prostor bivše Jugoslavije uključuje područje Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Kosova i Sjeverne Makedonije. Kultura Roma na tome prostoru ima mnogo zajedničkih karakteristika jer su „romske zajednice u bivšoj Jugoslaviji dijelile isti životni prostor i govorile istim drugim/službenim jezikom“ (Đurić 2012: 7) te ih to čini prilično homogenom grupom. Dakle, na tome se području može govoriti o zajedničkoj kulturi uz pokoje razlike.

Znanstvenici različito procjenjuju vrijeme dolaska Roma u današnju Europu (Hancock 2006: 7), a prvi pouzdani izvori o tome potječu iz 14. stoljeća, iz doba Bizantskoga carstva (Mirga i Mróz 1997: 13).

Također, iz povijesnih se izvora mogu ustanoviti prvi spomeni Roma na ovome geografskom prostoru. Tako Romi žive u Sloveniji od 1387. godine, s time da njihova zajednica nije tako velika kao u ostalim europskim zemljama (Đurić 2007: 113). U Hrvatskoj se Romi prvi puta spominju u pisanome dokumentu u Dubrovniku 1362. godine, a kasniji zapisi iz 1378. godine svjedoče o manjoj romskoj koloniji u Zagrebu (ibid. 103). Đurić (ibid. 99) smatra da se dio Roma u Bosnu i Hercegovinu doselio oko 1400. godine, a možda i ranije. No najviše podataka o Romima ima u sudskim spisima u Sarajevu iz 1564/65 i u Jajcu iz 1693/94 (ibid.). Na prostoru današnje Srbije Romi su živjeli od 1491. godine, što pokazuju podaci iz najstarijega sačuvanog osmanskog popisa stanovništva (ibid. 75). Đurić (ibid. 97) navodi da su prve grupe Roma u Crnu Goru stigle u doba Osmanskoga carstva, a prvi pisani dokumenti o Romima u Crnoj Gori potječu tek s početka 18. stoljeća. Kao i u Sloveniji, zajednica Roma u Crnoj Gori nije posebno brojna (ibid.). Na prostoru današnjega Kosova, Romi se spominju u osmanskome popisu iz 1491. godine u Prizrenu te u popisu 1522/23. u Prištini (ibid. 75). U pojedine dijelove Sjeverne Makedonije Romi su stigli početkom 14. stoljeća s Osmanlijama (ibid. 71-72). Jedan od najstarijih podataka o Romima u Sjevernoj Makedoniji je toponim *Kibti taş* (*Romski kamen*) iz 1463. godine (ibid. 71). Taj toponim svjedoči o romskoj naseobini u Dervenu, na putu za Skoplje (ibid.).

Najveći se broj zapisa koji uključuju Rome odnosi na period Osmanskoga carstva, odnosno radi se o popisima stanovništva uglavnom zbog naplate poreza. Memedova i suradnici (2005: 24), pozivajući se na Frasera (1992) zaključuju da je Osmansko carstvo bilo tolerantnije prema Romima za razliku od ostalih zemalja koje su ih protjerivale, pokušavale prisilno asimilirati ili koristiti kao roblje. Sukladno tome, Osmansko carstvo je Rome većinom diskriminiralo kod

naplate poreza (ibid.). Autori (ibid.) zaključuju da je takvo tretiranje Roma bilo posljedica specifičnoga ustroja Osmanskoga carstva.

U vrijeme bivše Jugoslavije, kao što smo napomenuli, može se uočiti da je većinski dio romske populacije na tome području bio sedentaran (v. Marushiakova i Popov 2008: 2-4). Romi su u vrijeme kada je Slovenija bila u sastavu Jugoslavije imali svoja naselja i živjeli na područjima općina: Brežice, Celje, Črnomelj, Domžale, Grosuplje, Hrastnik, Jesenice, Kočevje, Koper, Kranj, Krško, Lendava, Litija, Ljubljana, Maribor, Metlika, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo Mesto, Ormož, Ptuj, Radovljica, Sevnica, Sežana, Trbovlje i Trebnje (Đurić 2007: 114). Romi su u najvećemu broju naseljavali područja Prekmurja i Dolenjske, a u manjemu broju Belu Krajinu i Gorenjsku (ibid.). Romska naselja su u Hrvatskoj u to doba postojala u svim većim hrvatskim gradovima (Zagreb, Varaždin, Bjelovar, Dubrovnik, Karlovac, Slavonski Brod, Split, Šibenik, Virovitica i mnogi drugi), na hrvatskim otocima (primjerice Krku), ali i na području mnogih općina (ibid. 111). Najbrojnija su romska naselja u Bosni i Hercegovini u Bijeljini i Banja Luci, ali Romi žive na području brojnih općina i gradova (Banovići, Bihać, Doboj, Gradačac, Mostar, Sarajevo, Tuzla i drugi) (ibid. 99). Romi su u doba Jugoslavije živjeli, a i danas žive u mnogim gradovima i dijelovima Srbije – Kruševcu, Nišu, Leskovcu, Beogradu i sl. (ibid. 75-76). Najviše je Roma u Crnoj Gori naseljeno u Podgorici, a glavna su romska naselja prije raspada Jugoslavije bila u Podgorici, Ulcinju, Baru, Kotoru, Danilovgradu, Nikšiću itd. (ibid. 97). Nekada je najviše Roma na Kosovu živjelo u Prištini, no nakon rata na Kosovu 1999. godine ta se populacija znatno smanjila (Qulangjiu 2019: 74). Danas ih najviše ima u Prizrenu, dok ih je značajno manje u Kosovskoj Mitrovici te u Gnjilanu (ibid.). Glavna središta u kojima žive Romi u Sjevernoj Makedoniji su Skopje, gdje u naselju Šuto Orizari živi preko 60 000 Roma (Đurić 2007: 73). Nadalje, žive u Kumanovu, Prilepu, Gostivaru, Tetovu, Kočanima i Štipu (ibid.).

7. KULTURA SEDENTARNIH ROMA NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Đurić (1987: 227), s obzirom na porijeklo, kulturu Roma označava kao indijsku kulturu. Romi su sačuvali puno elemenata iz indijske kulture koji nedvosmisleno govore o njihovome kulturnom i etničkom porijeklu i identitetu što se u konačnici očituje na materijalnoj te duhovnoj kulturi (običaji, navike, norme, zakoni, jezik i simboli) (ibid.).

Autor (ibid. 228) napominje da kultura Roma afirmira čovjeka i životne vrijednosti, među kojima su najbitnije sreća, ljubav i sloboda. Ono što je izrazito bitno za romsku kulturu jest to da je smisao čovjekovoga života u bivanju, a ne u imanju, odnosno posjedovanju materijalnih dobara (ibid.). Zbog sudbine ovoga naroda koji je bio proganjan te samim time raspršen po cijelome svijetu, njihova kultura je pretrpjela utjecaje ostalih razvijenijih kultura, ali je jezgra romske kulture ostala sasvim očuvana (ibid.). Romska kultura, dakle, sadrži brojne elemente kultura zemalja kroz koje su Romi prolazili i u njima boravili (ibid.). Prepoznatljivi su u njoj elementi perzijske, armenske, arapske, grčke i kulture slavenskih naroda, ali i kultura ostalih zemalja (ibid.).

Marushiakova i Popov (2012: 8) smatraju da su utjecaji ostalih kultura na romsku kulturu zapravo uobičajena pojava. Autori (ibid.) to objašnjavaju činjenicom da Romi nisu „hermetički izolirana i samoodrživa zajednica“, nego čine sastavni dio društava u kojima žive te s njima dijele zajedničke opće kulturne karakteristike (religiju/e, običaje i sl.). Uzimajući u obzir povijesni kontekst, prije nastanka modernih etnonacionalnih država Romi su činili dio stanovništva „triju velikih carstava koja su postojala u Srednjoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Europi: Otomanskoga, Austro-Ugarskoga i Ruskoga carstva“ (ibid.). Ta su carstva u velikoj mjeri imala utjecaj na kulturu lokalnoga stanovništva (uključujući Rome) koja je, dakle, imala više ili manje homogene karakteristike (ibid.). U zemljama u kojima su Romi bili surovo proganjeni došlo je do nestanka brojnih elemenata romske kulture (Đurić:1987:228). Usprkos tome, Romi su uspjeli sačuvati svijest o svojem porijeklu, pa i kulturi (ibid.). Romska kultura, kao i ostale europske kulture, nije statična nego je podložna stalnim promjenama i obogaćivanju raznim elementima, posebice u današnjemu globaliziranom svijetu (Marushiakova i Popov 2012: 14). Prema mišljenju Marushiakove i Popova (ibid.) nijedna kultura ne može ostati zauvijek ista, a tradicija je zapravo „rezultat povijesnoga razvoja“.

Prema mišljenju Đurića (ibid.), Romi su isto tako u pojedinim sredinama bili i nosioci kulture. Oni su na određene prostore donijeli neke izrađevine koje su danas posvuda raširene. Bili su nosioci zanatske kulture (išli su od sela do sela i podmirivali seoske potrebe kovanim

predmetima i drvenim izrađevinama) te glazbene kulture. Bili su poznavaoi ljekovitog bilja, narodne medicine i veterine (ibid. 228-229). U Europi su prije svega bili poznati kao kovači i obrađivači metala, muzičari, trgovci i gatari (čime su se većinom bavile žene), zatim kao dreseri raznih životinja i zabavljači. Đurić (ibid. 243) napominje kako je logično pretpostaviti da su za vrijeme života u Indiji imali i neka druga zanimanja kao što su vojničko i svećeničko. Tvrdi kako za ta zanimanja izvan Indije nije bilo potrebe. Bili su vjerni tradiciji te su zadržali ona zanimanja koja su odgovarala nomadskome načinu života, budući da su se zbog progona često selili (ibid.). U današnje vrijeme je spektar romskih zanimanja drugačiji te je napuštena većina zanimanja kojima su se Romi u prošlosti bavili.

Kako ističu brojni istraživači, ovome narodu je svojstven duh tolerancije, koji je rezultat njihove kulture (ibid. 229).

Budući da Romi u prošlosti nisu imali svoje pismo niti pisanu kulturu, kultura Roma je prvenstveno bila usmena kultura koja se prenosila s koljena na koljeno (usp. Đurić 1987: 229). Na taj su način sačuvani brojni romski motivi, legende, vjerovanja, priče, pjesme i ostali oblici narodnoga stvaralaštva, običaji i jezik (ibid.).

Ne-Romi oduvijek niječu postojanje romske kulture te smatraju da je primitivna (Liégeois 2009: 115; Demir 2017: 12), iako romska kultura odavno nije isključivo verbalna. Romi proizvode pisanu književnost na vlastitome jeziku, međutim većina ne-Roma nema saznanja o tome te samim time lakše pribjegavaju već stereotipiziranome mišljenju.

Kao najvažnije sastavnice kulture sedentarnih Roma na području bivše Jugoslavije ističu se jezik, religija, običaji i vjerovanja.

8. ROMSKI JEZIK

Romski je jezik (*romani čhib*) svakako najprepoznatljiva sastavnica romskoga kulturnog identiteta te je „vezivno tkivo“ gotovo svih Roma svijeta.

Na temelju usporedbe romskoga jezika s ostalim indijskim jezicima došlo se do spoznaje da romski jezik pripada indoarijskoj skupini jezika, točnije centralnim indijskim govorima uz hindski, gudžaratski, radžasthanski itd. (Mirga i Mróz 1997: 47). Stajalište je to iz 1927. godine engleskoga lingvista Ralpa L. Turnera koje je bilo dosta široko prihvaćeno (ibid.; Fraser 1995: 24 i dr.). Puno prije njega romski su jezik istraživali Johann Christian Christoph Rüdiger koji je 1782. godine na temelju usporedbe romskoga i hindskoga jezika utvrdio da Romi podrijetlo vode iz Indije i Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann koji 1783. godine potvrđuje Rüdigerove tvrdnje o indijskome podrijetlu Roma (Vojak 2010: 216). Također, za romološka¹⁸ istraživanje bitni su lingvisti iz 19. stoljeća August Friedrich Pott koji je dokazao povezanost romskoga i staroindijskih jezika te Franz Miklošič koji je na temelju lingvističkih analiza nastojao utvrditi migracijska kretanja romskih predaka iz Indije u Europu, a zatim je odredio trinaest grupa romskih govora (Jauk-Pinhak, prema Vojak 2010: 216-217). Prva romska gramatika u Jugoistočnoj Europi objavljena je 1980. godine u Skopju, a njezini su autori poznati romski aktivist Šaip Jusuf i makedonski lingvist Krume Kepeski (Demir et al. 2019: 25). Demir (2017: 71) zaključuje da je to ujedno i prva gramatika romskoga jezika na svijetu.

Laederich (2011: 20), objašnjavajući strukturu romskoga jezika, navodi da su čvrsta baza romskoga jezika staroindijski jezici na kojima je temeljena čitava romska gramatika. Na tu bazu nastavljaju se slojevi perzijskoga i armenskoga jezika, a zatim slijedi veliki sloj grčkoga jezika te manji sloj južnoslavenskih riječi (ibid.). Autor, pritom, primjećuje da indijska baza ne sadrži vokabular vezan uz putovanje, već su takve riječi perzijskoga porijekla. Ova struktura, kako je Laederich (ibid.) opisuje, zajednička je svim romskim dijalektima te čini od 60 do 70% vokabulara. Ostale moderne riječi su zapravo posuđenice iz lokalnih jezika (ibid.). Slično zaključuje i Liégeois (2009: 47) koji također primjećuje perzijske i armenske, a kasnije i grčke posuđenice u većini današnjih dijalekata jer su ta tri jezika bila dominantna u Maloj Aziji sve do 1300. godine. Autor (ibid.) napominje da su kasniji utjecaji na romski jezik sve raznovrsniji te nerijetko obuhvaćaju šire dijalektalne grupe.

¹⁸ Romologija je „ukupnost proučavanja povijesti, kulture, jezika i običaja Roma“ (Vojak 2010: 216). Romologija nije samostalna znanstvena disciplina, već se njome bave znanosti kao što su etnologija, lingvistika, historiografija, antropologija i dr. (ibid.).

8.1. Diferencijacija dijalekata romskoga jezika u Europi

Iako je jezgra romskoga jezika ostala očuvana, tisućljetne migracije Roma u različitim etapama i razdobljima utjecale su na romski jezik. U periodima relativne stabilnosti i sedentarizacije na raznim mjestima, romski se jezik pod utjecajem ostalih jezika razgranao na mnoštvo varijanti, odnosno dijalekata (Liégeois 2009: 46). „Koncept dijalekata romskoga jezika“ odnosi se na srodne govorne forme raspršene romske populacije (Matras 2013: 201). Mirga i Mróz (1997: 50) primjećuju da su dijalekti europskih Roma izrazito izdiferencirani. Postoji velik broj različitih podjela romskih dijalekata, kao i klasifikacija različitih romskih skupina o kojima je već bilo govora. I u ovome slučaju, nijedna podjela nije općeprihvaćena niti trenutno postoji podjela koja može obuhvatiti sve romske dijalekte s apsolutnom točnošću te ih u potpunosti opisati.

Courthiade (citirano prema Demir et al. 2019: 33-34) romske dijalekte dijeli u četiri skupine: (1) *kreolizirani ili dijalekti žargoni* koji su izgubili izvornu strukturu romskoga jezika, odnosno njegovi korisnici se služe gramatikom lokalnoga jezika uz fragmentarno korištenje romskoga vokabulara. To su *iberoromski* ili *kalo* u Španjolskoj; *angloromski* ili *pogadi čhib* u Engleskoj; *armenoromski* ili *boša* u Armeniji; *iranoromski* ili *zargari* u Iranu te *siroromski* ili *zavari* dijalekt u Siriji; (2) *semikreolizirani dijalekti* u kojima se ogleđa snažan utjecaj jezika okoline (*Manuš* u Francuskoj i *Sinti* u zemljama zapadne Europe, posebice Njemačkoj); (3) *atipični dijalekti* kojima govore primjerice finski Romi te (4) *pravi romski dijalekti* kojima pripada najveći broj romskih dijalekata te u kojima je sačuvana izvornost romskoga jezika, odnosno sličnost s centralnim indoarijskim jezicima.

Posljednja skupina, tj. *pravi romski dijalekti* dalje se mogu podijeliti na dvije podskupine dijalekata: (1) *balkanske* kojima se govori pretežito na Balkanskome poluotoku te (2) *srednjoeuropske* ili *vlaške* dijalekte (Courthiade 2019: 2).

Laederich (2011: 20) romske dijalekte dijeli na četiri vrste: (1) *karpatski dijalekt* u kojemu se ogleđa utjecaj mađarskoga jezika; (2) *vlaški dijalekt* koji sadrži velik broj riječi iz rumunjskoga jezika; (3) *nordijski dijalekt* u kojemu se vidi jak utjecaj njemačkoga jezika te (4) *balkanski dijalekt* koji sadrži riječi iz turskoga jezika. Autor (ibid.), pritom navodi da je *vlaški dijalekt* najudaljeniji te samim time najmanje razumljiv ostalim Romima koji ne pripadaju skupini *vlaških Roma*. Razlog je za to njihovo višestoljetno ropstvo u Vlaškoj i Moldaviji (ibid.) koje je uzrokovalo izolaciju te znatan ulazak rumunjskih riječi u njihov vokabular. Zbog toga će se

primjerice Romi iz Rusije razumjeti s *Arlijama* iz Sjeverne Makedonije, dok je to teže u slučaju komunikacije s pripadnicima grupe *Kalderaši* koji pripadaju *vlaškoj* skupini Roma.

Demir i suradnici (2019: 30) romske dijalekte dijele u dvije velike skupine: (1) *Non-Vlax* (odnosno *nevlaška*, *balkanska* ili *južna* grupa) koja nije imala duži kontakt s rumunjskim jezikom i (2) *Vlax* (ili *vlaška* odnosno *sjeverna* grupa) koja je ostvarila duži kontakt s rumunjskim jezikom.

Nešto je drugačija podjela koju predlaže Liégeois (2009: 47-48). Naime, on romske dijalekte dijeli na dva „nadjezika“, odnosno „stratum“ *O* i *E*. Prvi stratum, to jest *nadjezik O* (nazvan je tako jer nastavak glagola za prošlo vrijeme u prvome licu završava na *-om* ili *-um*) rasprostire se u širokome luku od Bugarske do Grčke te se širi prema sjeverozapadu, a zatim prema sjeveroistoku. Unutar toga luka razlikuju se tri podgrupe, odnosno jedna koja je ostala na Balkanu, druga koja je smještena u srednjoj Europi i na Karpatima te treća koja se dijeli između Poljske, baltičkih zemalja i Rusije s jednim dijelom u Finskoj. Drugi stratum, odnosno *nadjezik E* (glagol u prošlome vremenu u prvome licu završava na *-em*) otkriven je na Balkanu i u južnoj Turskoj, gdje se preklapa s južnim dijelom luka *nadjezika O*, zbog čega Liégeois (ibid.) zaključuje da je ovdje došlo do uzajamnih interferencija.

Iako su ove klasifikacije različite, ovim je podjelama zajednička balkanska grupa romskih dijalekata koja je od posebne važnosti za ovaj rad.

Sedentarni Romi na geografskome području bivše Jugoslavije govore balkanskim dijalektima koji su bili pod utjecajem lokalnih govora prisutnih na Balkanu, što je zapravo rezultat dugog suživota Roma s lokalnim stanovništvom na tome području (Liégeois 2009: 47). Uz vokabular lokalnih govora, balkanski dijalekti u sebi imaju i tragove turskoga jezika (ibid.), no u osnovi su vrlo slični izvornome romskom jeziku.

9. RELIGIJA KOD ROMA

Romi nerijetko prihvaćaju religiju koja je dominantna u zemlji u kojoj žive. Iako najčešće ne slijede sve prakse i rituale određene religije, vjera u Boga predstavlja vrlo bitan segment u životu Roma. Uz Boga, Djevica Marija i Sotona također imaju značajnu ulogu u njihovu religioznome vjerovanju. Religiozno vjerovanje Roma je monoteističko, no njihov bi se svjetonazor mogao opisati kao dualistički. Ogleda se to u njihovu pogledu na svijet u kojemu vlada dobro ili loše, odnosno tu dihotomiju objašnjavaju postojanjem boga i vruga. (Vijeće Europe *s.a.*: 1)

Liégeois (2009: 89) religiju, između ostaloga, vidi kao način prilagodbe romske zajednice okolini s ciljem izbjegavanja pritiska sredine. Sličnoga su stava Đorđević i Todorović (2003: 8) koji također romsko prihvaćanje većinske religije smatraju vidom adaptacije, ali i vrstom „kanal[a] socijalne integracije i način[om] ublažavanja socijalne isključenosti“. Premda razlog takvih posudbi može biti način adaptacije, to ne znači da su one „površne ili oportunističke“ (Liégeois 2009: 90). Određena vanjska vjerovanja i obredi postali su dio romske kulture, a te su posudbe postale sasvim integrirane u obliku praktičnih elemenata (*ibid.*).

Đorđević i Todorović (2003: 7-8) navode da Romi nemaju autohtonu, odnosno izvornu religiju, već se najčešće radi o mješavini više religija koja uključuje elemente poganskih kultova i „religijskih arhetipova iz prapostojbine“. Odlike njihove religioznosti („prisutnost pojma svetog“) su u pravilu izraženi fatalizam i praznovjerje te nepotpuno poznavanje službenih učenja „univerzalnih religija“ zbog čega nema čvrste ujednačenosti u interpretaciji svetoga, a samim time ne postoje ni stroga pravila u izvođenju religijskih rituala među različitim romskim skupinama (*ibid.*).

Sinkretizam kod Roma, odnosno spajanje raznih vjerskih tradicija, Liégeois (*ibid.* 89) vidi kao oblik prilagođavanja okolini, kao komponentu njihove kulture te kao „sredstvo postizanja nekih oblika psihološke ravnoteže te društvene i kulturne reorganizacije, kao odgovor na neuspjeh na tim područjima posljednjih godina“. Promatrajući religiju kao oblik prilagodbe u svrhu izbjegavanja dodatnih pritisaka, postoji povezanost između usvojenja religije i dominantne religije u zemlji u kojoj određena romska skupina živi (*ibid.* 90). Liégeois (*ibid.*) navodi da su u mnogim zemljama crkve (općenito i ostale vjerske zajednice) dugo isključivale Rome iz svojih redova te se najčešće na njih nisu ni obazirale tako dugo dok ih nije trebalo odbaciti ili preobratiti. Zbog toga adaptacija novoj okolini često nije podrazumijevala kompletno kopiranje svih lokalnih vjerskih praksi, što znači da redoviti odlazak u crkvu na vjerske obrede kod

romske populacije gotovo i ne postoji, čak i u zemljama gdje su Romi praktični vjernici (ibid.). Razlog za to se ponajprije može vidjeti u neprihvatanju Roma od strane okoline uslijed čega se posljedično kod Roma javlja osjećaj nepoželjnosti na mjestu kulta (ibid.). Također, religija je vrlo često bila ključna komponenta u politici asimilacije, primjerice 40-ih godina u Bugarskoj su muslimanski Romi silom preobraćeni na kršćanstvo (ibid.).

Marjanović (2003: 30) smatra da Romi imaju „originalan tip religioznosti“ čije su karakteristike: (1) uključenost u strategiju preživljavanja; (2) mješavina elemenata iz lokalne religioznosti i vlastite tradicije; (3) prilagođavanje religijskome ponašanju sredine; (4) sudjelovanje u narodnim običajima i magijskim obredima lokalne zajednice; (5) poganstvo; (6) sinkretizam¹⁹ i sl. Autor (ibid.) zaključuje da ovi elementi tvore jednu funkcionalnu cjelinu, a „naš je problem, što to nama [ne-Romima] sa strane izgleda drugačije“.

Liégeois (ibid.) naglašava da postoji veza između religije romskih skupina i njihovih kontakata u prošlosti, odnosno zaključuje da su Romi kršćani stoljećima živjeli s pravoslavnim kršćanima na Balkanu, dok su Romi muslimani dijelili životni prostor zajedno s ostalim pripadnicima muslimanske vjere u južnim krajevima Jugoslavije. Đorđević (2014: 93) navodi da su Romi danas na prostoru Balkana pretežito kršćanske vjeroispovijesti, odnosno mogu biti rimokatolici, pravoslavci i protestanti (pri čemu prevladavaju kršćani pravoslavci) te muslimani.

Romima je vrlo bitno da pri krštenju djeteta i na sprovodu prisustvuje svećenik (ili drugi vjerski službenik, ovisno o religijskoj pripadnosti). Romi vjeruju da se ritualom krštenja dijete najbolje može zaštititi od utjecaja zlih sila te je potrebno da taj ritual obavi svećenik. Slično je i kod pogreba, jer pogreb predstavlja prelazak pokojnika na drugi svijet čemu mora posredovati svećenik kako se pokojnik ne bi vratio u obliku duha. (Vijeće Europe s.a.: 1)

Također, kod velikoga broja Roma postoji duga tradicija u štovanju određenih kršćanskih sveca. Romi pravoslavne vjeroispovijesti, između ostaloga, slave sv. Vaslija i njegov dan, odnosno *Vasilicu* koja se održava 14. siječnja. Većina Roma proslavlja i dan sv. Juraja – *Đurđevdan* koji se održava 6. svibnja. Muslimanska verzija ovoga blagdana se zove *Herdelezi/Hederlez/Erdelez* i sl., a dolazi od turske riječi *hidirellez*, koja je složenica imena turskih proroka Hızıra i Ilyasa. Izvorno je to bila turska proslava koju su prakticirali ne-Romi, no danas je to isključivo romska svetkovina. (Vijeće Europe s.a.: 4-5)

¹⁹ Sinkretizam je „međusobnim utjecajima nastalo slijevanje i spajanje različitih kultova i religioznih ideja; primanje običaja i obreda od drugih, potisnutih religija“ (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56138>, pristupljeno: 16.8.2020.).

10. ROMSKI OBIČAJI I VJEROVANJA

Đurić (1987: 253) napominje da Romi nemaju riječ za „običaj“. „Za običajne postupke i radnje Romi obično kažu: *puranimata (starina)*. Ili objašnjavajući, kažu: „*Geja kerde amare phure thaj keras vi amen. Lačhimase si.*“ („*Tako su činili naši preci, tako činimo i mi.*“ *Tako treba biti.*) (ibid.).

Običaji²⁰ su „tradicijom ustaljeni obrasci ponašanja s normativnim, ceremonijalnim i simboličkim značajkama, svojstveni određenoj društvenoj zajednici. Termin običaj obuhvaća reguliranu društvenu praksu te prihvaćena pravila ponašanja koja se reguliraju neformalno i koja razlikuju jednu društvenu grupu od druge.“

Prilikom opisivanja romskih običaja, Đurić (ibid. 254) navodi da Romi imaju različite običaje koji su često popraćeni raznim vjеровanjima, praznovjerjem i magijskim postupcima. Nadalje, naglašava važnost razlikovanja pojma pravoga običaja i pojma rituala. Kao karakteristiku običaja, autor (ibid.) navodi njegovu pojavu u obliku određenih ceremonija (rituala), stoga se i ceremonijal ubraja u običaj, dok se ritual može manifestirati u obliku više ceremonija koje izražavaju isti običaj, odnosno ne mora se izvoditi po strogim pravilima i pritom ne gubi svoje snažno djelovanje. To treba imati na umu kada je riječ o Romima koji su, s obzirom na život u različitim sredinama i izloženost različitim utjecajima, svoje običaje iskazivali na način koji je postojao u određenoj sredini (ibid.). Autor (ibid.) zaključuje da su zbog toga neki znanstvenici nijekali postojanje romskih autentičnih običaja, što je u osnovi pogrešno.

Romski običaji su danas vezaui uz rođenje, vjenčanje i smrt, s obzirom na to da su ti događaji presudni u životu svakoga pojedinca.

10.1. Običaji vezani za rođenje

Za rođenje djeteta vezani su običaji koji se odnose na trudnu ženu (*khamni romni*), koja uživa mnoge povlastice u romskoj zajednici. Đurić (ibid.) navodi da Romi za trudnu ženu govore da „nosi dvije duše“ i članovi obitelji se o njoj brinu i trude se da joj trudnoća prođe čim ugodnije te da ima zdrav i sretan porod. Dakle, autor (ibid. 254-255) vezano za trudnoću navodi sljedeća vjеровanja: trudnica ne smije saopćavati vrijeme trudnoće; da bi se dijete rodilo zdravo, trudnica ne smije jesti načeto voće; ne smije vidjeti mrtvaca, jer će dijete imati „mrtvačku boju“. U slučajevima kad se to ne može izbjeći, trudnici se veže crveni konac oko ruke (ibid. 255).

²⁰ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44551> (pristupljeno: 31.7.2020.)

Aleksandrović (2015 :100) navodi da crvena boja u romskoj kulturi predstavlja zaštitu od zlih sila.

Đurić (ibid.), nadalje, navodi i čitav niz zabrana koje ne smiju prekršiti ni trudnica ni članovi obitelji: od trudnice se ne smije ništa sakrivati, naročito hrana, pa su je članovi obitelji dužni nuditi hranom i pićem (u protivnome, prema romskome vjerovanju dijete bi moglo ne doći na svijet). Trudnici se, zatim, ne smiju pokazivati ružne stvari, već samo lijepe. Ona mora misliti neprestano na lijepe ljude jer na koga bude mislila na njega će ličiti dijete te se mora nalaziti u društvu najljepših. Đurić (ibid.) tvrdi kako je to u osnovi staro indijsko vjerovanje, a i običaji iz *Kamasutre* su nalagali da se pred trudnicom izlažu slike i predmeti koji odišu ljepotom.

Osim ovih, autor (ibid.) navodi pravila i običaje za lakši porod. Da bi se saznalo kako će porođaj proteći, vrši se običaj uoči *Durđevdana*: trudnice stavljaju komad odjeće pod vrbu gdje se obavlja svetkovina. Ukoliko sutradan nađu vrbin list na izloženoj odjeći onda se vjeruje da će porod biti lak. (ibid.)

Porođaj se također obavlja po utvrđenome ritualu. Đurić (ibid.) ih uspoređuje sa staroindijskim običajima vezanima za rođenje (*jātakarman*). Autor (ibid.), između ostaloga, navodi da prema staroindijskim običajima vatra u prostoriji treba gorjeti 12 dana kako bi se otjerali zli duhovi i demoni. Kod Roma vatra ne gori toliko dugo i ovaj običaj ne prakticiraju svi Romi, no navodi da su to radili Romi u Mađarskoj (ibid. 256). Smatra da su to vjerojatno prakticirali Romi i u ostalim zemljama, međutim o tome nema sačuvanih svjedočanstava (ibid.). Nadalje, autor (ibid.) opisuje prastari romski običaj za lakši porod koji Romi prakticiraju i danas. Navodi da se na porodilji raskopčava sva odjeća te se u prostoriji u kojoj se porađa sve otključa (ibid.). „Ako je porođaj težak, babica pere vodom brave i ključanice i triput ih otključa i zaključa, a tom vodom umije oči porodilji i daje joj da popije tri gutljaja. Tom se prilikom izgovaraju određene molitve ili se pozivaju *Urme*.“ (ibid.). Također navodi kako se pri porodu koristi i jaje te mnogi drugi predmeti za koje se vjeruje da imaju magijsku moć (ibid.) Nakon poroda dijete se okupa, a babica ili majka mu daju tajno ime koje ima ulogu zaštite od demona (ibid.) Prema vjerovanju Roma, majka i dijete su „nečisti“ četrdeset dana (ibid.) U svrhu zaštite od demona, koriste se različite stvari, najčešće metla, nož, crveni konac i voda. Ti se predmeti stavljaju pod krevet na kojemu spavaju žena i dijete te se četrdeset dana kade rogom (ibid. 256-257).

Prema romskome vjerovanju, treće noći poslije rođenja djeteta dolaze suđenice²¹ ili *Urme* koje određuju dječju sudbinu (ibid. 257). Đurić (ibid.) razlikuje tri suđenice koje istovremeno posjećuju dijete: (1) *lači Urma (dobra Urma)* koja je zaštitni duh; (2) *šudri Urma (hladna Urma)* koja je posrednik između dobre i (3) *zle Urme*. Romi vjeruju da je sudbina svakoga čovjeka određena njihovim željama (ibid.). Autor (ibid.) smatra kako je taj fatalizam u tijesnoj vezi s njihovim načinom života i društvenim uvjetima.

Autor (ibid.), nadalje, navodi porijeklo imena *Urma* u romskome vjerovanju. Smatra da je ime *Urma* indijskoga porijekla jer se suđenice kod drugih naroda ne javljaju pod tim imenom (ibid.). U sanskrtskome je jeziku *ūrmilā* naziv za nekoliko žena, a u staroindijskoj mitologiji *Uma* predstavlja jedan od aspekata božice Kali. Romi *Urme* zamišljaju izrazito lijepima i mladima (ibid.). Vjeruju da ih ima devedeset i devet te da žive u planinama u zlatnim i srebrnim palačama (ibid.). Ove tri *Urme* koje određuju čovjekovu sudbinu, sestre su i žive odvojeno (ibid.). Romi vjeruju da uz *Urme*, postoje i *poluurme*, odnosno vještice (ibid.).

Uz tajno ime, Romi imaju još dva imena (ibid.). Tajno ime zna samo babica ili majka, drugo ime poznato je i članovima skupine, a treće jest krsno ime koje je ujedno i službeno ime (ibid.). Đurić (ibid. 258.) napominje da porijeklo riječi *bolipe* (krštenje) još uvijek nije razjašnjeno, a kao najvjerojatnije rješenje navodi sanskrtsku riječ *bal, balati* koja znači „disanje“.

Po vjerovanju Roma, dijete je „nečisto“ sve dok se ne obavi krštenje jer ne pripada božjoj zajednici (ibid.). Recimo, ako nekršteno dijete umre, ne sahranjuje se na groblju jer bi u suprotnome moglo postati duhom (ibid.). Krštenje se obavlja po običaju jedne od službenih religija koju određena romska skupina ispovijeda. Nadalje, autor (ibid.) navodi da Romi posebno paze na dječje stvari, zatim na kosu i nokte koji se ne smiju bacati, a tek dok dijete progovori smiju mu se davati ogledalo ili riblje meso. Kod Roma muslimanske vjeroispovijesti se muška djeca obrezuju između četvrte i šeste godine (ibid.).

10.2. Svadbeni običaji

Svadba, kao i u ostalim kulturama, predstavlja vrlo bitan događaj za pojedinca, ali i za romsku zajednicu. Stupanje u brak po romskim običajima predstavlja jednu od najbogatijih ceremonija u životu pojedinca te je popraćeno višednevnim slavljem uz rodbinu, prijatelje i poznanike (Todorović 2014: 66). Karakteristično je za romsku kulturu da se prilikom zasnivanja bračne

²¹ Suđenice su, prema mitologiji, „nadnaravna ženska bića što tri noći za redom dolaze k novorođenomu djetetu da mu odrede sudbinu, a osobito dan smrti“ (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58648>, pristupljeno: 3.8.2020.).

zajednice izvodi niz „magijskih obreda posvećenih sreći, blagostanju, slozi i uvećanju potomstva supružnika“ (ibid.; Đurić 1987: 261).

Iako svadbeni običaji i obredni elementi nisu isti kod svih romskih skupina te se elementi običaja mogu razlikovati od mjesta do mjesta, postoje određene sličnosti i zajednički aspekti (Đurić 1987: 259). Svadbeni običaji uvelike ovise o vjeroispovijesti te mogu biti slični običajima određenoga geografskog prostora, odnosno određene zemlje zbog suživota Roma s ostalim narodima. Primjerice, svadbeni običaji Roma u Sjevernoj Makedoniji srodni su makedonskim svadbenim običajima (Vukanović 1983: 254). Također, kod Roma se bračna zajednica ne mora zasnovati službeno u crkvi ili matičara da bi se smatrala valjanom, već se brak može sklopiti u krugu obitelji, rodbine i prijatelja (Mitrović 1985: 85).

Svadbi (*bijav*, *abijav*) prethodi prosidba mlade (*mangipe*) (Đurić 1987: 259). U pravilu, obitelj mora odobriti brak pojedinaca da bi ta veza bila valjana (Liégeois 2009: 70). U prošlosti se radilo o dogovorenim brakovima te je nevjestu birao mladoženjin otac ili stariji rođak (Vukanović 1983: 242). U današnje vrijeme dogovoreni brakovi više nisu tako česti, no svejedno se poštuje tradicija koja između ostaloga uključuje blagoslov obitelji. Prilikom prosidbe, mlada je obučena u tradicionalnu romsku nošnju²² koja se sastoji od tzv. *dimija* odnosno *šalvara* te *jeleka* (prsluka) ispod kojega se nosi bijela svilena košulja. Tradicionalna nošnja muslimanskih Romkinja su *dimije* ili *šalvare*, a u Sjevernoj se Makedoniji nazivaju *čintijane*. *Čintijane* su izrađene od 10 –12 metara materijala raznih boja te su obilno ukrašene zlatnim koncem ili drugim aplikacijama koje se sjaje. Prsluk (*jelek*) je, kao i *dimije* također vrlo bogato ukrašen. Ispod prsluka nosi se svilena košulja koja ima ovratnik od ručno izrađene čipke te duge široke rukave koji mogu biti naborani. Oko struka se stavlja srebrni ili zlatni remen, odnosno pojas koji se još naziva *kolan*. Žene, uz tradicionalnu nošnju, nose veliku količinu nakita – narukvice, naušnice, prstenje i sl. koji je najčešće izrađen od zlata. Osim *dimija* (*čintijanja*, *šalvare*), tradicionalnom se romskom nošnjom smatraju i duge šarene suknje i haljine do gležnja cvjetnoga uzorka koje su prepune volana, marame s dugim resama te cvijeće ili dukati u kosi. Muška romska tradicionalna nošnja sastoji se od bijele i plave košulje preko koje ide crni prsluk te se nose crne hlače i remen oko struka, a na glavu se stavlja šešir. Od obuće, muškarci nose visoke čizme do koljena.

²² Opis tradicionalne romske nošnje preuzet je s internetskih stranica <http://www.romalen.com/prosidba-mlade-u-romskoj-zajednici/>; <http://romni.net/2016/01/19/romska-nosnja-2/> i <http://www.romalen.com/romska-tradicionalna-nosnja/> (pristupljeno: 6.8.2020.).

Običaji koji se prakticiraju pri prosidbi mlade prenosili su se generacijama. Nakon što se mladi međusobno odluče za brak, u prosidbu mlade idu starije osobe iz mladoženjine obitelji. Oni obavještavaju mladenkinu obitelj o svojem dolasku u prosidbu. Iako se mladi već poznaju, ovaj se običaj prakticira i danas. Kad dođu u prosidbu, prvo kratko porazgovaraju, a zatim se započinje razgovor o prosidbi mlade. Nakon pristanka mladenkinih roditelja, započinje razgovor oko miraza i poklona mladoženjinih roditelja mladoj. Zatim se organizira svečana ceremonija na kojoj se mladoj daje zaručnički prsten i pokloni te mlada također daruje mladoženju i njegovu obitelj. Od zaruka do svadbe mlada priprema miraz za mladoženju i buduću kuću čiji će član postati. Svadbeni običaji i pripreme traju oko tjedan dana. Prije same svadbe, kupuje se vjenčanica i izrađuju se *dimije* za mladu, te se kupuje odijelo za mladoženju. Nadalje, mladenki se nose stvari za svadbu te joj se stavlja kana na kosu. Sutradan, uz tradicionalnu pjesmu i ples, djevojke oblače mladu. Mlada obučena u tradicionalnu romsku nošnju prima čestitke, a nakon toga se uz slavlje pleše. Zatim, svekrva mladoj stavlja kanu na ruke i noge, što je simbol da mlada od toga trena pripada mužu kojega je izabrala. Prije odlaska po mladu, mladoženja se uz tradicionalne pjesme šiša i brije. Uoči svadbe se mlada okupa (Đurić 1987: 259-261). Radi se o ritualnome pranju čija je svrha simbolično uklanjanje nečistoće i zla (Aleksandrović 2015: 49). Uzvanici koji odlaze po mladu su obučeni u romsku nošnju.²³

Ceremonijal započinje dolaskom svatova po mladu koja ima obučenu vjenčanicu. Prije nego uzvanici dođu po mladu, mladenkini gosti postavljaju „barikadu“ kako tobože uzvanici svadbe ne bi uzeli mladu prije nego se dogovore što će darovati zauzvrat. Svekrva nosi tanjur brašna ili žita u koji su stavljene svijeće. Mlada se, dakle, ne smije vidjeti sve dok je iz kuće ne izvede brat ili drugi član obitelji. Zatim, svekrva poklanja mladoj kruh koji mlada stavlja pod ruke. Daje joj i maslo ili med kojim mlada maže prag i dovratnike. Mladoženja nosi mladu preko praga te joj desnom nogom gazi desnu nogu. Poslije toga počinje proslava uz glazbu i ples. (Đurić 1987: 259-260)

Demir (2017: 140) navodi da se kao dio svadbenih običaja pjevaju *svadbarske (bijaveske)* pjesme. Također, u mnogim se krajevima pleše *svekrvino kolo* koje vodi svekrva (Vukanović 1983: 255).

²³ Opis romskih običaja za vrijeme prosidbe i uoči svadbe preuzet je s internetske stranice <http://www.romalen.com/prosidba-mlade-u-romskoj-zajednici/> (pristupljeno: 31.8.2020.).

Prije svega, zajednički aspekt romskih svadbenih običaja jest višednevno trajanje slavlja i obreda. Pregledom stručne literature, koja između ostaloga obrađuje i romske običaje (Đurić 1987; Vukanović 1983) mogu se uočiti zajednički elementi obreda koji imaju simbolično značenje te se učestalo ponavljaju. To su predmeti poput kruha, žita, brašna, soli, metalnoga novca (kovanica) i sl. kao simboli blagostanja i obilja te slatko poput šećera, meda, sita s bombonima itd. za sreću. Također, kroz cijele obrede se provlači crvena boja, poput crvene marame ili u običaju stavljanja kane na mladinu kosu, ruke i noge u svrhu zaštite od zlih sila te prizivanja sreće i blagostanja (Aleksandrović 2015: 101-102). Ovaj običaj potječe s Bliskoga istoka, a isti se može vidjeti i na muslimanskoj svadbi (ibid. 102).

Kod Roma postoje pravila za sklapanje braka i krvno srodstvo. Muž i žena moraju poticati iz različitih porodica. Osim krvnoga srodstva, prepreke za brak su još i kumstvo, pobratimstvo i ostala ritualna srodstva. Blisko srodstvo se obično računa do trećega koljena i između tih srodnika nije dozvoljeno sklapati brak. (Đurić 1987: 261-262)

10.3. Smrt i pogrebni običaji (*Meripe thaj praxope*)

Todorović (2014: 67) navodi da je od svih običaja „romska kultura smrti“ najdulje odolijevala vremenskim promjenama. Zatvaranje biološkoga kruga obilježavalo se precizno utvrđenim i višestruko ponavljanim ritualima (ibid.).

Utjecaj na pogrebne običaje kod Roma većinom ima religijska praksa, ali i sredina u kojoj Romi žive (ibid.; Đurić 1987: 263). Iako ponašanje Roma prema pokojniku ovisi o vjeroispovijesti i vladajućim običajima, ipak postoje određena odstupanja od tih obrazaca (Todorović 2014: 67). Todorović (ibid.) i Đurić (ibid.) napominju da romske pogrebne običaje često prate i magijski postupci kao što su provlačenje crvenoga konca kroz pokojnikov rukav, zabadanje igli u pokojnika i sl. da se ne bi povampirio. Đurić (ibid. 263-264) navodi da se u mnogim specifičnostima romskih pogrebnih običaja ogleda staroindijska kultura.

Đurić (1987: 262) za smrt kao i za rađanje navodi kako su Romi vjerovali da smrt ne smije okaljati obitavalište. U prošlosti su žene rađale izvan čerge, isto tako se i čovjek na samrti iznosio van ili se pripremao poseban šator. Romi vjeruju da duh umrloga posjećuje to mjesto četrdeset dana. Običaj je bio da čovjek umire na zemlji, kako bi lakše „ispustio dušu“. Đurić (ibid.) napominje da se tako postupalo naročito u slučajevima duge smrtne agonije za koju su Romi vjerovali da je znak da je dotična osoba za života počinila velike i teške grijehe. Pribjegavalo se magiji u želji da se takvoj osobi skrate muke (ibid.).

Također, romski običaji nalažu da se ne smije plakati u blizini čovjeka na samrti jer mu se time otežavaju muke (ibid.). Prozori i vrata prostorije u kojoj čovjek leži moraju biti otvoreni kako bi mogla „ući“ smrt, a duh umrloga napustiti kuću (ibid.). Nadalje, „svaka promjena na predmetima, životinjama ili ukućanima neposredno pred smrt, u trenutku smrti ili poslije smrti tumači se kao predznak velike nesreće.“ (ibid. 263).

Nakon što se pokojnik okupa (za tu vodu se vjeruje da ima magično svojstvo, kao i za sve predmete koje je čovjek posjedovao ili bio s njima u doticaju u trenutku smrti), polaže se na krevet ili stol i tu leži 24 sata. Za to vrijeme se ne smiju ubijati insekti koji se nalaze u prostoriji jer se vjeruje da je u njima pokojnikova duša. Za umrlim se nariče, ali suze ne smiju pasti na tijelo pokojnika, pogotovo ne suze pokojnikovih srodnika jer se vjeruje da im se duša pokojnika neće ukazivati niti pojavljivati u snovima. (ibid.)

Sahrana se obavlja u skladu s vjeroispovijesti i običajima sredine u kojoj Romi žive. Đurić (ibid.) tvrdi kako sam naziv *praxope* (sahrana) znači „pretvoriti u pepeo“ te da u romskome jeziku nije očuvana ni izvorna riječ za grob, odnosno groblje. Također, autor (ibid.) tvrdi kako su mnogi znanstvenici konstatirali da Romi nemaju kult groblja, pa se nakon završenoga ukopa na grob brzo zaboravlja. Navodi, međutim, kako određeni elementi romskih pogrebnih običaja pokazuju veliku sličnost s onima iz staroindijskih običaja (ibid. 264). Slično Hindusima, i Romi s pokojnikom sahranjuju predmete kojima se služio za života (ibid.). Prema vjerovanju Roma, ono što je čovjek radio na ovome, radit će i na onome svijetu. Prije nego se tijelo umrloga položi u raku, običaj je da se baca novac. Đurić (ibid.) zaključuje da je to ritualno kupovanje „vječne kuće“.

Po staroindijskim pravilima kreće se i pogrebna povorka, a i ritualno čišćenje. Netko od ukućana dočeka učesnike sahrane i polijeva im vodu da operu ruke. Druga osoba na žaraču drži ugljen, a svaki nakon što opere ruke, uzme po jedan komad i prebaci ga iz ruke u ruku po nekoliko puta, pa ga baci preko glave (Đurić 1987: 265).

10.4. Ostali običaji (vezani za praznike)

Prema Đuriću (ibid.), ostali događaji iz svakodnevnoga života (blagdani i praznici) nisu toliko značajni, pa su i običaji skloniji promjenama u formalnome i sadržajnome smislu. Proslave godišnjih praznika kod Roma temelje se većinom na njihovoj vjeroispovijesti, no postoje zajednički romski praznici koje slave svi Romi, neovisno o vjeroispovijesti ili skupini (Vukanović 1983: 269). Todorović (2014: 66) zaključuje da Romi svoj vlastiti kulturni identitet

već stoljećima njeguju i čuvaju od nestajanja slavljenjem romskih praznika, odnosno proslavom *Durđevdana* (koji se još naziva *Kakavi*, *Jurjevo*, *Erdelez*, *Xerdelezi*, *Xederlezi* (Demir 2017: 55)), *Vasilice/Vlasuljice* (*Papinako dive*) i *Bibije* (*Bibiako dive*). *Vasilica* i *Durđevdan* „predstavljaju nadreligijske, višednevne, jedinstvene praznike svih Roma svijeta“ te se u njima isprepliću romska kultura i kultura ostalih naroda s kojima su Romi došli u kontakt tokom svojih seoba u prošlosti (ibid.). Upravo su ovi praznici bitni za romsku kulturu jer se „zgnusnom simbolikom običaja i rituala [...] prizivaju zdravlje, sreća i izobilje u novom godišnjem ciklusu, učvršćuju postojeći obiteljski i rodbinski odnosi i osnažuje veza s tradicijom“ (ibid.).

Durđevdanski običaji

Durđevdan, odnosno dan proslave sv. Juraja (sv. Georgije/sv. Đorđe), slave gotovo svi Romi na Balkanu, neovisno o vjerskoj pripadnosti. Posebno ga štiju pravoslavni Romi jer je jedan od najpoznatijih svetaca pravoslavne crkve. Proslava *Durđevdana* se održava 6. svibnja. (Vijeće Europe s.a.: 4-5)

Durđevdan, uz kršćanski kult sv. Juraja, sadrži i brojne arhaične elemente slavljenja proljeća (Malinov i Stojkova Serafimovska 2018: 129). *Durđevdan* predstavlja proljetnu svetkovinu koja označava prijelaz prema toplijem dijelu godine. Ovaj je praznik popraćen raznim obredno-magijskim običajima čijim se izvođenjem moć bujne vegetacije figurativno prenosi na zdravlje i napredak ljudi u ostatku godine. Malinov i Stojkova Serafimovska (ibid.) takvim običajima smatraju branje raznih biljaka, kotrljanje u zelenoj travi, kićenje kuća i dvorišta zelenim granama i sl. Također, obredno hranjenje stoke smatra se običajem čiji je cilj zdravlje stoke te njihova plodnost, a kao svojevrsna žrtva, kolje se i janje (ibid.).

Đurić (1987: 265) navodi da je *Durđevdan* glavna proljetna svetkovina Roma, a običaje povodom *Durđevdana* opisuje na sljedeći način:

Uoči praznika, posječe se mlada vrba, okiti se vijencima i cvijećem te se zabode u zemlju. Trudnice, kao što je već navedeno, stave komad odjeće pod vrbu kako bi vidjele hoće li imati lak porođaj. Bolesni i stari priđu vrbi, pljunu na njega tri puta i kažu: „Ti ćeš uskoro umrijeti, ali pusti nas da živimo.“ Idućega jutra svi se okupe oko vrbe. Glavni lik svetkovine je *zeleni Đorđe*, mladić koji je cijeli pokriven zelenim lišćem i cvijećem (Đurić 1987: 265; Malinov i Stojkova Serafimovska 2018: 135). Kako ne bi bilo oskudice u stočnoj hrani tokom godine, mladić simbolično baci nekoliko rukohvata trave stoci. Nakon toga, u vrbu zabije tri čavla koji su stajali u vodi tri dana i tri noći, pa ih onda izvadi iz vrbe i baci u potok (Đurić, ibid.). Đurić

(ibid. 265-266) zaključuje da je to obred ubijanja duhova (*kašeste benga*) koji žive u drvetu i njihovo potapanje u vodu. Nakon ovoga obreda, zelenoga Đorđa pokušavaju baciti u vodu, ali na kraju bace samo granje i lišće (ibid.).

Kao običaji se spominju i obredno kupanje u vodi u koju je stavljeno cvijeće i med, nakon kojega se svi svečano obuku te klanje janjeta (kurbana) koje priprema svaka obitelj te ga objeduje u krugu obitelji, a dio janjeta se dijeli sa susjedima i prijateljima (Vijeće Europe s.a.: 5). Također, navečer se pjeva i pleše uz glazbu (ibid.).

Vasilčarski običaji

Zlatanović (2003: 58) zamjećuje da Romi *Vasilicu* objašnjavaju na razne načine, a slično primjećuje i Demir (2017: 137) koji konstatira da ni Romi ne znaju točan razlog proslave ovoga praznika, ali svi znaju da je vezan uz gusku. Demir (2000 i 2017: 137) navodi da se Vasilica proslavlja zbog generacijski prenošene legende prema kojoj su Romi bježali od progonitelja te su došli do *Velike vode*. S obzirom da nisu znali plivati, ušli su u vodu i molili se Bogu da ih spasi. Bog im je poslao guske koje su ih na svojim krilima prenesle na kopno i spasile od utapanja. Zbog ovoga događaja Romi svake godine slave *Papinako Dive*, odnosno *Vasilicu*.

Vasilicom se zapravo obilježava pravoslavna Nova godina (Vukanović 1983:270), odnosno Nova godina po julijanskome kalendaru, no kao što je napomenuto, Romi *Vasilicu* proslavljaju iz drugih razloga. *Vasilicu* slave Romi pravoslavne, ali i muslimanske vjeroispovijesti (ibid.) te se u proslavi toga praznika mogu uočiti utjecaji brojnih kultura (Zlatanović 2003: 58).

Zlatanović (ibid.) uočava dva segmenta u običajima povodom *Vasilice*. Prvi segment počinje 12., a završava 17. siječnja te se sastoji od pripreme, dočeka i proslave *Vasilice* koja se obilježava 14. siječnja. Drugi segment koji je zapravo „ispraćaj guske“, svako domaćinstvo proslavlja na dan koji odabere.

Povodom ovoga praznika tradicionalno se kolju guske i purani u neparnome broju, pri čemu obavezno mora biti barem jedna guska (ibid.). *Vasilica* se dočekuje 13. siječnja uz svečanu večeru koja se održava isključivo u krugu obitelji. Sljedeći dan dolazi *položajnik* ili *položnik* (kako ga Romi još nazivaju), odnosno prvi gost izvan obitelji koji dolazi u kuću na ovaj praznik (ibid.). Romi vjeruju da o njemu ovisi kakva će biti nova godina (ibid.).

Romi *položajnika* (*polazniko* na romskome jeziku) dočekuju uz svečanu večeru od koje je najbitniji segment *pača* (hladetina ili aspik) koja se priprema od češnjaka, gušćje glave, vrata, krila i nogu (Demir 2000). S obzirom na to da se hladetina hlađenjem iz tekućega oblika

pretvara u kruti, ona simbolizira prelazak Roma iz *Velike vode* na kopno. *Položajnik* prvi kuša *paču*, a zatim i domaćini (ibid.). Demir (ibid.) navodi da Romi povodom *Vasilice* jedu *paču* kako bi izrazili svoju zahvalnost guski koja ih je spasila od utapanja. Tokom proslave ovoga blagdana, Romi se međusobno posjećuju i kušaju domaćinovu *paču* (ibid.). Demir (ibid.) zaključuje da je ovaj običaj vezan uz tradiciju i vjerovanje da duh guske povezuje sve Rome u jedinstvu.

Sljedeći dan je predviđen za odlazak na groblje, a 16. i 17. siječnja se odlazi u međusobne posjete (Zlatanović, ibid.).

Drugi segment, odnosno „ispraćaj guske“ ili „ispraćena guska“ kako ga naziva Vukanović (1983: 274) proslavlja se na odabrani dan, ali ga je nužno obaviti prije *Đurđevdana* (Zlatanović ibid.). Ovo je najvažnija večera u proslavi *Vasilice* (Vukanović 1983: 274) koja se obilježava u krugu obitelji i prijatelja. Za večeru se priprema cijela guska (ibid.; Zlatanović 2003: 59). Nakon večere, uz svijeće se odlazi u dvorište kako bi se ispratila guska uz riječi koje prizivaju blagostanje (ibid.; Zlatanović ibid.).

Običaji vezani za *Bibiju*

Za kult *Tetkice Bibije* se pretpostavlja da je vrlo star, no nije još sasvim istraženo na koji način i u koje vrijeme je nastao (Acković 2009: 225). Iako se ne može tvrditi sa sigurnošću, pretpostavlja se da su Romi od Srba preuzeli vjerovanje da se kolera (od koje, između ostalih bolesti, štiti ova svetica²⁴) pojavljuje u obliku žene. S obzirom da se riječ kolera smatra tabuom, Srbi je nazivaju *tetka* (Ćirković s. a.: 1; Marushiakova i Popov 2012: 11). Vjerojatno su Romi analogno upotrijebili romsku riječ za *tetku*, odnosno *bibi* (Petrović, prema Ćirković s.a.: 1).

Bibiju slave pretežito Romi pravoslavne vjeroispovijesti iz Srbije, makar Acković (2009: 227) navodi da je proslavljaju i Romi muslimani u Srbiji, ali i na Kosovu (Ćirković s. a.: 1). Za razliku od *Đurđevdana*, *Bibija* je pokretan praznik (Acković 2009: 235), što znači da je ne slave svi Romi na isti datum. Ova činjenica se objašnjava legendom prema kojoj *Bibija* nije na isti datum stizala u sva mjesta i iscjeljivala ljude, ali se datum obilježavanja ovoga praznika uglavnom vezuje uz pravoslavni Uskršnji post, zbog čega je i pokretan.²⁵ Romi, neovisno o vjeroispovijesti, smatraju da ih *Bibija* štiti, posebice djecu te im donosi zdravlje i sreću

²⁴ Ćirković (s. a.: 1) navodi da *Bibi/Bibija* nije kanonizirana pravoslavna svetica te da njezina krsna slava nije uključena u pravoslavni liturgijski kalendar, a „elementi svetačkoga kulta“, odnosno legende, čuda, ceremonije i sl. nastali su tokom vremena. U Srbiji od 1929. godine ima svoju ikonu (svetačku sliku) koja je izrađena prema Daničićevome crtežu (Vukanović 1983: 275; Acković 2009: 225).

²⁵ <http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/tetkica-bibija> (pristupljeno: 15.8.2020.)

(Acković 2009: 227-228). *Bibija* se proslavlja okupljanjem oko stabla kruške, jedenjem posnih jela i pijenjem vruće rakije (ibid.226; Pavlović, prema Vukanović 1983:275). U proslavi je, dakle, značajno kruškino stablo, dok se posnom gozdom ispraća zima i dočekuje proljeće koje Romi uvijek željno iščekuju (Vukanović 1983: 275; Acković 2009: 228).

Praznik *Tetkica Bibija* je 2019. godine uvršten u registar nematerijalnoga kulturnog nasljeđa Srbije.²⁶

²⁶ <http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/tetkica-bibija> (pristupljeno: 15.8.2020.)

11. ZAKLJUČAK

Tema ovoga rada su odlike kulture sedentarnih Roma koji žive na geografskome području prostiranja bivše Jugoslavije. Na temelju iščitane stručne literature može se zaključiti da je kultura veoma složen pojam čiju potpunu definiciju nije moguće dati, ali ona u principu uključuje cjelokupan način života određene društvene zajednice te sve što nastaje kao rezultat čovjekovoga razmišljanja ili djelovanja. Svaka je kultura definirana djelovanjem određene društvene zajednice, stvarana i oblikovana u kolektivitetu te prenošena s generacije na generaciju metodom podučavanja.

Romska kultura svoje korijene vuče iz Indije, a određena je i utjecajem raznih kultura s kojima su se Romi susretali tokom svojih migracija u prošlosti. Bez obzira na različite utjecaje, jezgra romske kulture ostala je sačuvana. U suštini, romska kultura u središte stavlja čovjeka i životne vrijednosti kao što su sreća, ljubav, sloboda, vezanost za obitelj i sl. Ono što Rome razlikuje od ostalih naroda jest činjenica da im materijalno ne predstavlja najbitniju stvar u životu što ih u krajnjoj liniji čini savjesnijima u poštovanju prirode, a njihova tolerantnost pridonosi uvažavanju međusobnih razlika kod drugih ljudi.

Sedentarni Romi na području bivše Jugoslavije, odnosno sedentarni Romi u današnjoj Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Kosovu i Sjevernoj Makedoniji trajno su vezani za prostor na kojemu žive već naraštajima, za razliku od polunomadskih Roma. Njihova kultura ima više zajedničkih karakteristika jer su romske zajednice za vrijeme bivše Jugoslavije dijelile isti životni prostor s ostalim lokalnim stanovništvom. Na taj se način zajednička kultura na tome prostoru kontinuirano razvijala na sličan način.

Kao najvažnije odlike kulture sedentarnih Roma na spomenutome području ističu se jezik, religija, običaji i vjerovanja. Romski je jezik (*romani čhib*) vjerojatno najistaknutija sastavnica romskoga kulturnog identiteta, a sedentarni Romi na ovome području govore balkanskim dijalektima koji su se razvili pod utjecajem lokalnih govora, ali su ujedno ostali najbliži izvornome romskom jeziku. Za Rome je, nadalje, specifičan sinkretizam u religiji što u konačnici podrazumijeva pregršt romskih običaja i vjerovanja vezanih za životni ciklus čovjeka i praznike od koji su najbitniji *Durđevdan*, *Vasilica* te štovanje *Bibije*.

LITERATURA

- Acković, D. (2009). Romi u Beogradu: historija, kultura i tradicija Roma u Beogradu od naseljavanja do kraja XX veka. Beograd: Rominterpres
- Barešić, A. (2013). *Genetička struktura romskih populacija u Hrvatskoj: analiza kromosoma X*. Doktorski rad. Zagreb: Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Chaix R., Austerlitz F., Morar B., Kalaydjieva L., Heyer E. (2004). Vlach Roma history: what do coalescent-based methods tell us?. *European Journal of Human Genetics*, 12, Hampshire: Nature Publishing Group. 285–292. <https://www.nature.com/articles/5201126> (pristupljeno: 23.7.2020.)
- Courthiade, M. (2019). Romani Grammar – Volume 1: General Information, Phonology and Morphology, Geoff Husič (prev.). Lawrence: The University of Kansas. https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/29839/courthiade_romani%20grammar.pdf?sequence=1&isAllowed=y (pristupljeno: 18.8.2020.).
- Čačić-Kumpes, J. (2004). Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi. *Migracijske i etničke teme*, 20, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti. 143-159. <https://hrcak.srce.hr/7261> (pristupljeno: 3.6.2020.)
- Ćirković, S. (s. a.). *Bibi and Bibijako Djive in Serbia*. Brošura. Strasbourg: Council of Europe. http://romafacts.uni-graz.at/view_pdf.php?t=culture&s=c_2_5&l=en (pristupljeno: 14.8.2020.)
- De Leo, J. (2010). Education for intercultural understanding. Bangkok: UNESCO Bangkok. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000189051> (pristupljeno: 28.8.2020.)
- Demir, Lj. (2000). The feast of Vasilica among the Roma of Macedonia. <http://www.svabhinava.org/IndoRoma/LjatifDemir/VasilicaEnglish-frame.php> (pristupljeno: 28.8.2020.)
- Demir, Lj. (2017). *Književni i jezički aspekti kulture Roma Jerlija u Makedoniji*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Dragun, M. (2000). Podrijetlo, mitologija i vjerovanje Roma. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 9, Zagreb: Institut društvenih znanosti IVO PILAR. 317-333.

- Dorđević, D. (2014). *Nešto malo o religiji i religioznosti Roma*. Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji, Valentina Sokolovska (ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu. 91-112.
- Đurić, R. (1987). *Seobe Roma: krugovi pakla i venac sreće*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod
- Đurić, R. (2007). *Povijest Roma: prije i poslije Auschwitza*. Zagreb: Prosvjeta
- Đurić, R. (2012). *Standardizacija romskog jezika*. Sarajevo: Udruženje Kali Sara – Romski informativni centar
- Eagleton, T. (2002). *Ideja kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Eagleton, T. (2017). *Kultura*. Zagreb: Naklada Ljevak
- Hancock, I. (2006). *Sindrom parije: priča o ropstvu i progonu Roma*. Zagreb: Ibis grafika
- Hemetek, U. (2017). *Roma and "their" Music in South-eastern Europe: Silenced Voices? Exclusion, Racism and Counter-Strategies*. *Researching Music Censorship*, Annemette Kirkegaard, Helvi Järviluoma, Jan Sverre Knudsen i Jonas Otterbeck (ur.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. 83-103.
- Hrvatić, N., Ivančić, S. (2000). *Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj*. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 9, Zagreb: Institut društvenih znanosti IVO PILAR. 251-266. <https://hrcak.srce.hr/20268> (pristupljeno: 20.7.2020.)
- Klopčič, V. (2004). *Evropa, Slovenija in Romi*. *Razprave in gradivo*, 45, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. 176-193. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-R6F3Y9UE> (pristupljeno: 29.8.2020.)
- Klopčič, V. (2010). *Romi v Evropi, ljudstvo brez doma in brez groba*. *Ars & Humanitas*, 4, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. 183-202. <https://core.ac.uk/reader/294838881> (29.8.2020.)
- Klopčič, V. (2015). *Značenje regionalne suradnje za očuvanje jezika i kulture Roma*. *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 5, Zagreb: Fakultet političkih znanosti. 83-97. <https://hrcak.srce.hr/185052> (pristupljeno: 29.8.2020.)
- Kloskovska, A. (2005). *Sociologija kulture*. Beograd: Čigoja štampa

- Laederich, S. (2011). *Roma Cultural Identity*. Social Inclusion and Cultural Identity of Roma Communities in South-Eastern Europe, Gabriela Mirescu (ur.). Bern: Swisspeace. 19-28.
- Liégeois, J.P. (2009). *Romi u Europi*. Zagreb: Ibis grafika
- Marushiakova, E., Popov, V. (2008). *Državne politike pod komunizmom*. Brošura. Strasbourg: Council of Europe Publishing. http://romafacts.unigratz.at/view_pdf.php?t=history&s=h_6_1&l=sr (pristupljeno: 31.8.2020.)
- Marushiakova, E., Popov, V. (2012). Roma culture in past and present. Sofia: Paradigma. https://www.researchgate.net/publication/262141991_Roma_Culture_in_Past_and_Present (pristupljeno: 13.8.2020.)
- Matras, Y. (2013). Mapping the Romani Dialects of Romania. *Romani Studies*, 23, Liverpool: Liverpool University Press. 199-243. <http://languagecontact.humanities.manchester.ac.uk/YM/downloads/MappingtheRomanidialectsofRomania.pdf> (pristupljeno: 18.8.2020.)
- Memedova, A., Plaut, S., Boscoboinik, A., Giordano, C. (2005). Roma's Identities in Southeast Europe: Macedonia. Rim: Ethnobarometer
- Mesić, M. (2002). *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: Societas Zavod za sociologiju
- Mesić, M. (2007). Pojam kulture u raspravama o multikulturalizmu. *Nova Croatica*, 1, Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 159-184. <https://hrcak.srce.hr/174682> (pristupljeno: 4.6.2020.)
- Milanja, C. (2012). *Konstrukcije kulture: modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
- Mirga, A., Mruz, L. (1997). *Romi: razlike i netolerancija*. Beograd: Akapit
- Mitrović, A. (1985). Brak i porodični odnosi Roma kao činilac njihova društvenog položaja. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 87/90, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. 81-97. <https://hrcak.srce.hr/120052> (pristupljeno: 13.8.2020.)

- Novak, J. (2004). Romska zajednica i međunarodne institucije: tek relativan uspjeh zaštite ljudskih i manjinskih prava. *Migracijske i etničke teme*, 20, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti (IMIN). 403-432. <https://hrcak.srce.hr/7062> (pristupljeno: 28.8.2020.)
- Petrović, R. (1987). Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekti (prema kartama Zorana Tošića). Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
- Posavec, K. (2000). Sociokulturna obilježja i položaj Roma u Europi – od izгона do integracije. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 9, Zagreb: Institut društvenih znanosti IVO PILAR. 229-250. <https://hrcak.srce.hr/20266> (pristupljeno: 16.7.2020.)
- Qulangjiu, D. (2019). *Romi na Kosovu*. Planirano i ostvareno: desetogodišnji rad na međunarodnom pozicioniranju romskog jezika 2009 – 2019, Veljko Kajtazi, Andrea Šimek (ur.). Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“. 73-75.
- Rumbak, I. (2010). Upoznajmo romsku zajednicu. Zagreb: Humanitarna organizacija Svjetska organizacija Roma u Hrvatskoj
- Schlager, E. (2006). The Roma – Europe's Largest Minority. <https://www.britannica.com/topic/Roma-Europes-Largest-Minority-The-1105088> (pristupljeno: 29.8.2020.)
- Skledar, N. (2012). Sociologija kulture: pojmovi, teme, problemi. Zagreb: Plejada – Visoka škola za poslovanje i upravljanje s pravom javnosti „Baltazar Adam Krčelić“
- Štambuk, M. (2000). Romi u društvenom prostoru Hrvatske. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 9, Zagreb: Institut društvenih znanosti IVO PILAR. 197-210. <https://hrcak.srce.hr/20261> (pristupljeno: 31.7.2020.)
- Šverko, I. (2005). Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog „odljeva mozgova“ i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004. godini. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 14, Zagreb: Institut društvenih znanosti IVO PILAR. 1149-1174. <https://hrcak.srce.hr/18099> (pristupljeno: 30.8.2020.)
- Todorović, D. (2014). *Kulturni identitet Roma*. Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji, Valentina Sokolovska (ur.). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu. 57-77.
- Vantić-Tanjić, M. (2008). Historija, kultura i tradicija Roma. Tuzla: BOSPO – Harfo-Graf

- Vijeće Europe (s.a.). *Religion and beliefs*. Brošura. Strasbourg: Council of Europe. http://romafacts.uni-graz.at/view_pdf.php?t=culture&s=c_1_9&l=en (pristupljeno: 31.8.2020.)
- Vojak, D. (2010). O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija?. *Historijski zbornik*, 63, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu. 215-240. <https://hrcak.srce.hr/81686> (pristupljeno: 17.8.2020.)
- Vojak, D. (2013). Iz povijesti Roma u 18. stoljeću: Nikola Škrlec Lomnički o Romima u spisima *Status actualis*, *Projectum* i *Descriptio*. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 31. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. 197-215. <https://hrcak.srce.hr/121323> (pristupljeno: 30.8.2020.)
- Vojak, D., Kovačev, N. (2018). Sigismund Luksemburški i Romi na početku 15. stoljeća. *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci*, 20. Križevci: Povijesno društvo Križevci. 50-55. <https://hrcak.srce.hr/216401> (pristupljeno: 30.8.2020.)
- Vojak, D., Lapat, G., Pejaković, I., Kovačev, N. (2018). Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). Stanovništvo i razvoj. Zagreb: Mate
- Zahova, S. (2018). Romani writers and the legacies of Yugoslavia. *Baltic Worlds*, 11. Flemingsberg: Centre for Baltic and East European Studies (CBEES). 25-33. http://balticworlds.com/wp-content/uploads/2018/09/BW_2.3_2018_Sofiya_Zahova_pp25-33.pdf (pristupljeno: 19.8.2020.)
- Александровић, М. (2015). Символи ромске усмене поезије – заступљеност и значење. Doktorski rad. Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8144> (pristupljeno: 6.8.2020.)
- Вукановић, Т. (1983). Роми (Цигани) у Југославији. Врање: Штампарија „Нова Југославија“
- Демир, Љ., Демир, Ф., Дурмиш, Н. (2019). Граматика на современиот ромски јазик. Скопје: МАТИЦА МАКЕДОНСКА.

Ђорђевић, Д., Тодоровић, Д. (2003). *О религији и верским обичајима Рома*. Религија и верски обичаји Рома, Драгољуб Ђорђевић и Драган Тодоровић (ур.). Ниш: Југословенско удружење за научно истраживање религије. 5-9.

Златановић, С. (2003). *Тумачење Василице*. Религија и верски обичаји Рома, Драгољуб Ђорђевић и Драган Тодоровић (ур.). Ниш: Југословенско удружење за научно истраживање религије. 58-60.

Малинов, З., Стојкова Серафимовска, В. (2018). *Обредноста на Ѓурѓовден (Hidirellez) како мост и јаз помеѓу балканските народи*. *Balcanoslavica*, 47(1), Ели Луческа (ур.). Прилеп: ЈНУ Институт за старословенска култура – Прилеп. 129-140.

Марјановић, М. (2003). *Према ромској религији*. Религија и верски обичаји Рома, Драгољуб Ђорђевић и Драган Тодоровић (ур.). Ниш: Југословенско удружење за научно истраживање религије. 29-30.

Младеноски, Р. (2011). Културата, другоста и литературата. *Filološke studije*, 9, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. 201-211. <https://hrcak.srce.hr/102566> (pristupljeno: 27.5.2020.)

Фрејзер, А. (2003). Цигани. Скопје: Слово

<http://struna.ihjj.hr/naziv/kulturni-relativizam/24962/> (pristupljeno: 1.6.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34552> (pristupljeno: 4.6.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53315> (pristupljeno: 8.6.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=38114> (pristupljeno: 1.7.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16871> (pristupljeno: 1.7.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47792> (pristupljeno: 6.7.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=38328> (pristupljeno: 6.7.2020.)

<http://struna.ihjj.hr/naziv/sjedilacki-nacin-zivota/24699/> (pristupljeno: 14.7.2020.)

<http://rombase.uni-graz.at/cgi-bin/artframe.pl?src=data/ethn/topics/names-list.en.xml> (pristupljeno: 22.7.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44551> (pristupljeno: 31.7.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=58648> (pristupljeno: 3.8.2020.)

<http://www.romalen.com/prosidba-mlade-u-romskoj-zajednici/> (pristupljeno: 6.8.2020.)

<http://romni.net/2016/01/19/romska-nosnja-2/> (pristupljeno: 6.8.2020.)

<http://www.romalen.com/romska-tradicionalna-nosnja/> (pristupljeno: 6.8.2020.)

<http://nkns.rs/cyr/popis-nkns/tetkica-bibija> (pristupljeno: 15.8.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56138> (pristupljeno: 16.8.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63417> (pristupljeno: 18.8.2020.)

http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/diversity/pdf/declaration_cultural_diversity_hr.pdf (pristupljeno: 28.8.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18519> (pristupljeno: 29.8.2020.)

https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html (pristupljeno: 29.8.2020.)

https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/K2_H_E.pdf (pristupljeno: 29.8.2020.)

<https://www.srbija.gov.rs/vest/233444/u-srbiji-zivi-147604-lica-romske-nacionalnosti.php> (pristupljeno: 29.8.2020.)

[https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) (pristupljeno: 29.8.2020.)

[https://web.archive.org/web/20160305024614/http://census.rks.gov.net/istarMDAS/MD/dawinciMD.jsp?a1=yC&a2=mF0&n=1UR906\\$\\$\\$\\$&o=0D&v=1UR060ET00V71000000&p=0&sp=null&l=1&exp=0](https://web.archive.org/web/20160305024614/http://census.rks.gov.net/istarMDAS/MD/dawinciMD.jsp?a1=yC&a2=mF0&n=1UR906$$$$&o=0D&v=1UR060ET00V71000000&p=0&sp=null&l=1&exp=0) (pristupljeno: 29.8.2020.)

<https://www.mbr-ds.gov.mk/?q=node/78> (pristupljeno: 29.8.2020.)

<https://www.romarchive.eu/en/music/romani-anthem-microcosm-diversity/> (pristupljeno: 29.8.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40619> (pristupljeno: 29.8.2020.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44022> (pristupljeno: 31.8.2020.)